

1908

ԱՐԱՐԱՏ

7

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ս Ե Պ Տ Ե Մ Բ Ե Ր 1908 թ.

1. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ. Քաղուածք յօրագրութեանց Սինոդի 735—741
ԿՐՕՆԱԿԱՆ—ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
2. Եկեղեցւոյ զօրութիւնը լիով. Գ. Վ. Յովսէփեան . 742—744
3. Կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ . 744—748
4. ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ. Լուրեր և նամակ խմբագրութեան . 749—753
ԳՐԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
5. ԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ—ԵՐԿՈՒ ԵՐԵՂԵԱՆ Մ. ՌԵՐԵՐԵԱՆ 754—763
6. Հայ նահապետական դերդաստանը Խ. Սամուէլեան 764—780
7. Յովսէփոսի հին հայ թարգմանութիւնը. Յ. Կոն-
ցիլի, թարգ. Տերայր Վարդ. 781—791
8. ՄԷԾ հովիւ թարգ. Գ. Բ. ՆԱՐ—ԱՐԵԱՆ 791—811
9. Պատմութիւն եղիտ քահանայի. Հրաչկայ Աճառեան 812—824
10. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. Կարապետ
Ժ. Վարդ.—Լ Հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւն
Երուանդ վարդապետ 825—832
Երիտասարդ թիւրքիա Ս. Սալահ—Գիւլեանի Գ. 832—833.
Փտութեան օճակը կամ Օրմանեանի պատրիարքութիւնը
Գ. 833—834—ճանապարհորդական տպաւորութիւնը Ս. Ե.
Պարզեանի Գ. 834—836
11. † Մուրացան (Գրիգոր Տ. Յովհաննիսեան) 836—838
12. † Մարկոս Աղաբէգեան 838—840
13. Մանր լուրեր 840—841
14. «Արարատ»—Լ խմբագրութեան 841—842
15. Ստացուած դրքեր 842—843
16. Հաշիւ նուիրաբերութեան Մ. ՌԵՐԵՐԵԱՆ 844

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ

1908—ՌՅԾԷ

Տարի ԽԱ.

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

Համար Թ.

Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ

Ելեհրաւարժ Տպարան Մայր Աթոռոյ.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

ԿՈՄՍՏԱՆԻ

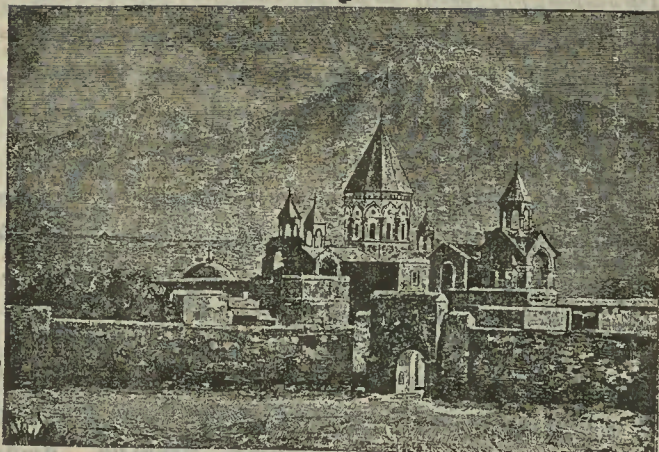
ԿՈՄՍՏԱՆԻ

ԿՈՄՍՏԱՆԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

ԱՄԵՆ. Տ. ՏԵՂԱԿԱԼԻ

Հայրապետության Հայոց

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

—

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՅՕՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ՍՆՆՕԴԻ

— Ի 23-ն յունիսի Սինօզն հրամայեաց՝ թոյլ տալ Կոնստանդնուպոլիսի չափով Վրաստանի ընդունել զՅովհաննէսն Շահվերտեան ի հագեւոր կոչումն ի ձեռնադրել զնա ի քահանայ Այգեհատ գեղջ գաւառին Բօրչալուայ։ Հ. 521.

— Ի նմին թուի Սինօզն հրամայեաց՝ ծանուցանել առաջնորդի թեմին չափով Վրաստանի՝ թէ ի կողմանէ Սինօզիս չիք արգել վարելոյ նմին ըստ հայեցողութեան իւրում, համեմատ 1171 յօդ. I. 6. XI հատ., ի գործ ձեռնադրութեան Խուցեան և Ալիխանեան սարկաւազաց ի քահանայ վասն ծխականաց հանգուցեալ Ղևոնդ աւագ քահանայի Խարաղեան։ Հ. 522.

— Ի նմին թուի Սինօզն հրամայեաց՝ համեմատ ցանկութեան ծխականաց Նոր—Նախիջևան քաղաքի և համաձայնութեան թեմական կոնստանդնուպոլիսի Ն. Նախիջևան

նի և Բեսարաբիոյ թոյլ տալ լուսաւորել զեկեղեցին յանուն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի էլէքտրական լուսաւորութեամբ ի հանդիսաւոր աւուրս և ի գէշս կարեաց, թողլով նաև զգործածութիւն մեղրամոծոց և կանթեղից։ Հ. 525.

— Ի 25-ն յունիսի Սինօդն հրամայեաց՝ պատուիրել քանձապահի Սինօդիս տալ հեազհետէ վարչութեան ճեմարանի ուրբիս չորս հազար ինն հարիւր վաթսուն և մի արտաքոյ նախահաշուոյ։ Հ. 529.

— Ի 27-ն յունիսի Սինօդն հրամայեաց՝ հաստատել զԽորէն վարդապետն Լազարեան վանահայր վանուցն Գեղարդայ և զՎահրամ վարդապետն Սկիւնի՝ վանահայր Մոզնու վանուց Ս. Գէորգայ։ Հ. 534.

— Ի նմին թուի Սինօդն հրամայեաց նախ՝ արձակել զԽորայէլ սարկաւագն Յովհաննիսեան ըստ խնդրոյ իւրոյ ի հոգեւոր կոչմանէ, բառնալով զոստիճոն սարկաւագութեան, երկրորդ՝ զառաջի արարեալ վկայական ձեռնադրութեան նորա եղծանել և պահել ի գործին և երրորդ՝ զվճուոյս տալ տեղեկութիւն կոնսիստորիային Ղարաբաղի, նահանգապետին Գանձակայ և գաւառական վարչութեան Էջմիածնի, ուստի ընկալեալ է Խորայէլ սարկաւագն զմըշտական անցագիր, իբր միաբան Մ. Աթոռոյ։ Հ. 536.

— Ի 30-ն յունիսի Սինօդն հրամայեաց՝ զժխտտէր քահանայն Զէյվա գեղջ, գաւառին Էջմիածնի զՄկրտիչ Մարտիրոսեան դադարեցուցանել ի քահանայագործութենէ և առաքել յապաշխարութիւն եռամսեայ ժամանակաւ ի վանս Խոր-վիրապի։ Հ. 541.

— Ի նմին թուի Սինօդն հրամայեաց՝ առեալ ի նկատ զյայտարարութիւն փոխ-թեմակալին Երեանայ ի 12-ն մարտի տարւոյս թ. 126 և 12-ն մայիսի, թ. 279, և զխնդրագիր Վահանայ քահանայի Մամիկոնեան ի 10-ն մայիսի տարւոյս՝ յանձն առնել միաբանի Մ. Աթոռոյ Տ. Լեոնի վարդապետի վերաքննել զգործ մեղադրանաց վա-

հանայ քահանայի Մամիկոնեան և զարդիւնս քննութեան առաջի առնել Սինօդիս հանդերձ եղրակացութեամբ փոխութեմակալին, Առ այս առաքել առ Տ. Լեւոն վարդապետն զսղջոյն գործն և պատուիրել կոնսիստորիային Երևանայ հոգալ զծախս բնակութեան և սննդեան քննչի յԵրևան քաղաքի, զորս ապա յաւարտել գործոյն պահանջել ի յանցաւոր կողմանէ. Հ. 542.

— Եւս յուլիսի Սինօդն հրամայեաց՝ պատուիրել կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի սահմանել կենսաթուշակ ցմահ այլոյ հանգուցեալ տտենադպրի կոնսիստորեային Գրիգորի Բէկթանեանց Մարիամու ուղղիս մի հարիւր ի տարին ի վիճակային արդեանց, սկսեալ յօ՛ւ հոկտեմբերի առն և նպաստ ուսանող սրբւոյ նորա զերիս հարիւր ուղղիս ի տարին յընթացս երկուց ամաց, սկսեալ ի 1-էն առաջիկայ սեպտեմբերի, զորս ունի նա յետս գարձուցանել յետ աւարտման ուսմանն, յընթացս վեցից ամաց, Առ այս առնուլ ի նմանէ զպատշաճաւորն ստորեագրութիւնս Հ. 547.

— 37-ն յուլիսի Սինօդն հրամայեաց՝ համեմատ եղրակացութեան կոնսիստորիային Ղարաբաղի զգործ մեղադրանաց Ներսիսի քահանայի Տէր Յովսէփեանց Մեծ-Սօգութլու գեղջ, գաւառին Նուխույ, վասն կանոնաբեւոյ զպսակ անչափահասի՝ կարճել, զի ոչ հաստատին մեղադրանքն, այլ վասն ոչ յիւրում ժամու արձանագրելոյ յեկեղեցական մատեանս զպսակս, զծնունդ և զթաղումն ծխականացն՝ զՆերսէս և զՍարգիս քահանայս Մեծ-Սօգութլու գեղջ արկանել ընդ տուգանօք, պահանջելով ի նոցանէ զքսանական ուղղիս, ըստ 1442 յօդ. պատժ. օր. յօդուտ թեմական դպրանոցին Ղարաբաղի. Հ. 563,

— 39-ն յուլիսի Սինօդն հրամայեաց՝ համեմատ եղրակացութեան կոնսիստորիային Ղարաբաղի զԽաչատուր քահանայն Տէր Եղիազարեանց Կուստապատ գեղջ վասն անփութութեան և տգիտութեանն դադարեցուցանել ի

քահանայադործութենէ միամտեայ ժամանակաւ ի զգուշութիւն յապագային, յանձնելով զհովուութիւն ժողովրդոց նորա յայլում՝ քահանայիւ Հ. 567.

— Ի 11-ն յուլիսի Սինօզն հրամայեաց՝ քանզի արարեալ քննութեամբն ոչ հաստատի ապօրինի կնոպահութիւն ծխատէր քահանայի Նախիջևանիկ գեղջ վիճակին Կարուց Մկրտչի Մանգակունւոյ, ուստի զգործս զայս կարճելւ Հ. 577.

— Ի 28-ն յուլիսի Սինօզն հրամայեաց հաստատել զԲառնաբաս վարդապետն Մխիթարեան վանահայր վանուցն Հաղարծնիւ Հ. 586,

— Ի նմին թուի Սինօզն հրամայեաց պատուիրել կոնսիստորիային Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ ծանուցանել Իսահակայ վարդապետի Տէր Մկրտչէլեան, եթէ ի կողմանէ Տ. Փոխարքային յովկասու չիք այլ ևս արգելինչ առ ի դարձ առնել նմա ի Մայր Աթոռս, ուստի և փութալ գալ այսր Հ. 587.

— Ի նմին թուի Սինօզն հրամայեաց զԶաքարիա վարդապետն հաստատել վանահայր վանուցն Ճալէթու, զորմէ տալ գիտել նմա ի ձեռն կոնսիստորիային Ղարաբաղիւ Հ. 588.

— 331-ն յուլիսի Սինօզն հրամայեաց՝ զիջեալ ի թախանձագին խնդիր հոյ ժողովրդեան գիւղորէից դաւառին Հին-Նախիջևանի՝ թոյլ տալ առ այժմ՝ Մատթէոս վարդապետի Աւոյեան մնալ ի Կարմիր վանս ի նոյն պաշտաման մինչ ցառանձին տնօրէնութիւն Սինօզիս, իսկ զԵրեմիա վարդապետն կարգել ի միաբան վանուցն Հառիճոյ, առաջագրելով փոխանորդին վիճակին Աղէքսանդրապօլս կարգել զնա և ուսուցիչ ի դպրոցին Հառիճոյ, տնօրինելով զոռճկէ և զապրուստէ նորին Հ. 590.

— Ի նմին թուի Սինօզն հրամայեաց՝ քանզի ոչ հաստատին ամբաստանութիւնք զՅովկայ վարդապետէ

Խակաղեան, ուստի զգործս այս կարճել, զորմէ տալ տեղեկութիւն կոնսիստորիային Երեւանայ: Հ. 594.

— Ի 1-ն օգոստոսի Սինօդն հրամայեաց զեռայի վարդապետն առաքել ի վանս Տաթևու ի միաբանակցութիւն: Հ. 597.

— Ի նմին թուի Սինօդն հրամայեաց՝ առեալ ի յարգանս զպատճառաբանութիւնս և զմիջնորդութիւն փոխանորդին Ալէքսանդրապօլու, ներել զպարտս Արսէնի ա. քահ. Տէր Սիմէոնեան՝ զիջեալ յարգահատելի վիճակ նորա: Հ. 598.

Ամուսնալուծութիւնք

— Ի 25 յուլիսի Սինօդն հրամայեաց՝ ըստ յայտարարութեան կոնսիստորիային Ասարախանի կարճել զգործ ամուսնալուծութեան Նաղարեան ամուսնոց ի պատճառս մահու Մինասայ Նաղարեան՝ առն խնդրարկու Եղիսաբեթի Նաղարեան: Հ. 532.

— 32-ն յուլիսի Սինօդն հրամայեաց՝ քանզի Վարաչեան ամուսինք՝ բնակիչք Հայ Աղուլում գեղջ շրջանին Կարուց, եկեալ ի հաշտութիւն և ի համաբնակութիւն՝ կեան ընդ միմեանս ուրիշ և խաղաղութեամբ, ուստի և կարճել զայս գործ: Հ. 551.

— Ի նմին թուի Սինօդն հրամայեաց՝ թոյլ տալ բնակչի Հին-Նախիջևան քաղաքի Կարապետի Սարգսեան մտանել յօրինաւոր ամուսնութիւն ընդ կենակցի իւրում Կառդաղիւլի Վիրաչեան: Հ. 552.

— 37-ն յուլիսի Սինօդն հրամայեաց համեմատ եղրակացութեան կոնսիստորիային Նոր-Նախիջևանի և Բեռաբաբեոյ լուծանել զպսակ Աստուածատրոյ Գնակեանց, բնակչի Նոր-Նախիջևանի, ընդ կնոջն Աննայի, թոյլ տալով կնոջն մտանել ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլում: Հ. 556.

— Ի նմին թուի Սինօդն հրամայեաց՝ համեմատ եղրակացութեան կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի լուծանել զպսակ Տփլիսեցի Վիքայէլի Ալեքէկեանց ընդ կնոջն Մարինայի և երկու-

ցունց ևս թոյլ տալ մտանել ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլոս: Է. 561.

— Ի նմին թուի Սինօգն հրամայեաց՝ քանզի ամուսինք Համալու գեղջ գաւառին Ալէքսանդրապօլու Տէր Մինասեան Ասքանազն և Մարիամն եկեալ ի հաշտութիւն՝ համաբնակին ընդ միմեանս, ուստի ըստ գրաւոր խնդրոյ նոցին կարճել ըզգործո որ լիսն լուծման պսակի նոցա: Է. 562.

— Ի նմին թուի Սինօգն հրամայենց՝ համեմատ եղբակացու թեան կոնսիստորիային Ղարաբաղի՝ լուծանել զպսակ բնակչի Շուշի քաղաքի, վերաբնակելոյն ի Բաքու Մարկոսի Զանգաբայեանց ընդ կնոջն Վարսենկան, առն և եթ թոյլ տալով մտանել ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլում: Է. Է. 564.

— 39-ն յուլիսի Սինօգն հրամայեաց՝ լուծանել զպսակ բնակչի Վաղարշապատ գեղջ, վերաբն. ի Տիկիս քաղաքի Յովհաննիսի Եոսայեան ընդ Աշխէնի Եոսայեան, առն և եթ տալով իրաւունս նորոյ ամուսնութեան ընդ այլում: Է. 588.

Ի նմին թուի Սինօգն հրամայեաց՝ զիջեալ ի Թախանձադին խնդիր բնակչի Շուլաւէր գեղջ, գաւառին Բօրչալուի Սարգսի Ղալէշեանց և ի բացառիկ հանգամանս, յորս ակնարկէ ի խնդրադրին, յապաւել զժամանակ տալաշտարութեան նորա 520-ն տաւջիկոյ օգոստոսի, զորոյ զինի թոյլ տալ նմա մտանել ի նոր ամուսնութիւն: Է. 560.

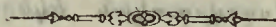
— Ի 28-ն յուլիսի Սինօգն հրամայեաց՝ համեմատ եղբակացութեան կոնսիստորիային Երեւանայ լուծանել զպսակ բնակչի Դեօղալդարա գեղջ, գաւառին Ալէքսանդրապօլու, Նազարէթի Պետրոսեան ընդ կնոջն Նաաւալիայ Յովսէփեան, թոյլ տալով առն և եթ մտանել ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլում: Է. 581.

— Ի նմին թուի Սինօգն հրամայեաց՝ համեմատ եղբակացութեան կոնսիստորիային Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ լուծանել զպսակ բնակչի Նոր-Նախիջևան քաղաքի Նիկողայոսի Նախշոբանեանց ընդ կնոջն Շուշանկան, թոյլ տալով կնոջն և եթ մտանել ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլում: Է. 582.

— Ի նմին թուի Սինօգն հրամայեաց՝ քանզի գործք ամուսնալուծութեան օտարահպատակ Հայոց ոչ են դատելի ի ձեռն Սինօգիս, այլ ի ձեռն Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, ուստի կարճել զգործ լուծման պսակի վերաբնակչի Կաբո քաղաքի

տաճկահայատակ Իգնատիոսի Տէր Մարտիրոսեան Սատուհնացոյ ընդ կնոջն Հայկանուշի Մահտեսի Կարապետեան: Հ. 534.

— 331 Երուսիմի Սինոդն հրամայեաց՝ համեմատ եզրակացութեան կոնսկոստոյիային Երևանայ լուծանել զպսակ ընակչուհւոյ Երևան քաղաքի Փառանձեմայ Վարդանեան ընդ ուխտադրութաւն նորա Մովսիսի Ներսիսեան, կնոջն Լեւթ տալոյ իրաւունս մտանելոյ ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլում: Հ. 573.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆԸ.

(Փոխադրութիւն Նաումանից)

Դրունք դժոխոց մի յաղթահարեսցեն զնա.

Մատթ. ԺԶ. 48

Ինչո՞ւ մարդիկ չեն կարողանում եկեղեցուց բաժանուել, թէպէտ շատ շատերը կցանկային: Հարիւր տարուց աւելի է, որ խօսում են նորա անցման մասին: Երբեմն թւում էր, թէ եկեղեցական հաւատի վերջն է: Քաղաքացիական ազատամտութիւնը նոր կրթութիւն և հովեր մտցրեց ժողովրդի մէջ. վախկոտ քրիստոնեաներ վերջացած համարելով ժողովրդական եկեղեցու քայքայումը, հեռացան և խորասուզուեցան առանձնական քրիստոնէութեան մէջ: Բայց նրանց երկիւղն ու կասկածը վաղածամ էր: Քաղաքացիական օրէնսդրութիւնը դուռ բաց արւաւ մի նոր հեթանոսութեան համար, բայց այդ նոր հեթանոսութիւնը չեկաւ: Այժմ՝ այլ ևս ոչ մի խեղճ գլխին մարդ չի հաւատում, թէ ազատամտութիւնը կարող է կարծանել եկեղեցին: Դժուար է սոցիալիստները կանեն այդ: Մի ժամանակ այնպէս էր երևում, թէ եկեղեցիները հետզհետէ պէտք է ամայութեան ենթարկուեն: Փորձեր կատարուեցան խմբեր հանելու, հրաժարեցնելու եկեղեցուց: Բայց այդ փորձերն ապարդիւն անցան և այժմ ոչ ոք չի մտածում նման փորձեր կատարելու: Ժժ. դարու վերջում եկեղեցիները աւելի լիքն են քան սկզբում (խօսքը Եւրոպայի մասին է): Դժոխքի դռները չկարողացան նրան յաղթահարել:

Եկեղեցուց այս յաղթութիւնը հեշտ հասկանալի կլինէր, եթէ նա այդ յարձակման և քննադատութեան շրջա-

նում ստեղծագործական մի նոր հոգևով լցուած լինէր, ոգևորուած նոր գաղափարների զօրութեամբ, յաղթական ընթացք բռնէր թշնամիների և հակառակորդների միջով: Բայց նորա բարեկամներն իսկ այդ հաստատել չեն կարող: Եկեղեցին եռանդուն կերպով աշխատել է հաւատարմութեամբ ծառայել, իւր ձեով ընկերութիւններ է կազմել, ներքին և արտաքին առաքելութիւնը զարգացրել, կապ հաստատել ժողովրդի հետ, բայց մեծ և հզօր ներշնչում, որ նոր գարուն բերէր, չէ սնեցել: Եկեղեցւոյ այդ ժամանակուայ գործունէութիւնը կարելի է Սողոմոսի—Երթաւով երթային և լային, դք բարձեալ տանէին զսերմանիս իւրեանց.— խօսքերով բնորոշել: Անցեալ դարու այս մաքառման շրջանումն ևս քրիստոնէութեան մէջ քիչ չէին թերութիւնները՝ անմիաբանութիւնն ու վախկոտ երևոյթները: Բայց և այնպէս նա չնուազեց. նոր հոսանքների ալիքները նորա թումբերը քանդել չկարողացան: Ի՞նչն է այս զօրութեան պատճառը:

Այդ զօրութիւնը ոչ եկեղեցական կազմակերպութեան և ոչ պետական—եկեղեցական օրէնսդրութեան մէջն է: Եկեղեցականների սրտում իսկ այնքան տեղ չեն բռնում այդ բաները, ևս առաւել հեռաւորների, որոնք կոչմամբ կապուած չեն եկեղեցու հետ: Եթէ եկեղեցու մէջ սրանցից զատ մի ուրիշ մեծութիւն կենդանի մնացած չլինէր, արտօնութիւններն ու կալուածները նրան պահել չէին կարող: Եթէ բոլոր արտաքին պաշտպանութիւններն էլ վերցուն, եկեղեցին չի կործանուի, գուցէ աւելի ևս ծաղկէ: Եկեղեցու կենդանութեան աղբիւրը այն յաւիտենական իւղի կաթիլներն են, որով նոյն իսկ եկեղեցւոյ ամենավատթար քահանաները օծուած են: Յիսուս այնպէս մնայուն է և յաւիտենական, որ ամենավատ պաշտօնեաներն էլ նրան կործանել չկարողացան: Նա ապրում է, նրանով էլ ապրում են նորա բոլոր լաւ և վատ սպասաւորները:

Չկայ աւելի տարօրինակ բան, քան եկեղեցու և Յիսուսի մէջ եղած յարաբերութիւնը: Յիսուս եկեղեցական կազմակերպութեան հակառակ էր, խիստ կերպով մաքա-

ռեց նորա դէմ և այդ կաղակերպութեան ձեռքով խաշուեցաւ, բայց նա մի և նոյն ժամանակ յաւիտենական և անսասան հիմնաքար դարձաւ նոր և ամենամեծ եկեղեցականութեան (Kirchenthun), աղբիւր, որով պապերը, եպիսկոպոսները, բոլոր երկրների քահանաները իրենց հանդերը ոռոգեցին: Եւ հնարաւոր է արդեօք քարոզել Յիսուսի մասին առանց եկեղեցականութեան, կարելի է հալած ոսկին տեղից տեղ փոխադրել առանց երկաթի անոթների: Եկեղեցուց բաժանուել չի կարելի միայն նորա համար, որովհետեւ Յիսուս յաւիտենական է:

Պ. Վ. Յուսէփեան

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ

Առաջիկայ Հոկտեմբերի 30-ին կատարուելու է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութիւնը Մայր Աթոռում Ռուսաց կառավարութեան կողմից հրատարակուած օրէնսդրութեան (Положеніе) հիման վերայ: Ընտրութեան օրերը մօտենում էին, սակայն Պետերբուրգի կառավարութիւնը ամենեւին չէր շտապում ուղարկել ընտրողական ծանուցագրերը արտասահման, որպէսզի այնտեղի թեմերն ևս օր առաջ ձեռնարկէին պատգամաւորների ընտրութեան գործին: Այդ անհասկանալի յապաղումը մեծ ցաւ և վիշտ էր պատճառել բոլոր նայ մարդկանց և յատկապէս Ս. Էջմիածնի Միաբանութեանը, և առիթ էր տուել կասկածելու, որ մայրաքաղաքում մի ինչ որ բան է նիւթւում մեր եկեղեցւոյ անկախութեան և իրաւանց գէմ: Վերջերս լրագրներում երևացող լուրերը աղացուցին, որ ազգի անհանգստութիւնը ի զուր չէր, որ Ռուսաց կառավարչական շրջաններում ճիշտ որ հարց էր բարձրացել փոփոխելու Պօլօժնիայի յօդուածները այն մտքով, որ կաթողիկոսի որոշ իրաւունքները սահմանափակուէին: Բայց Տէր Փոխարքայի հզօր և բարեմիտ միջնորդութեամբ այդ հարցը ուռ այժմ՝ յետաձգուած է, որպէսզի յետոյ, նոր կաթողիկոսի օրով, կրկին յարուցուի և այն օրինական ճանապարհով: Յամենայն գէպս այս անգամ՝ կաթողիկոսական ընտրութիւնները պիտի կատարուեն առաջուայ նման, ուստի և ծանուցողական թղթերը ուղարկուած են ըստ պատկանելոյն:

Լրագրերից և Մ. Աթոռին հասած պաշտօնական տեղեկութիւններից իմանում ենք, որ շատ տեղ նոյն իսկ կատարուել, վերջացել են թեմական պատգամաւորների ընտրութիւնները, սրոնք միացած հայ հոգևորականութեան ներկայացուցիչների հետ Մայր Տաճարում կատարելու են բոլոր ազգային ընտրութիւնների գլուխ՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրութիւնը:

Իւր բազմադարեան պատմութեան ընթացքում հայ ազգը քիչ անգամ չէ ծանր երկունքով բռնուել, պատմական դառն մոմէնտներ նա սակաւ չէ անցրել, բայց դժբա եղել են մեծ մասամբ ըստ քաղաքականի: Հայոց ազգը այժմ, ներքին բարոյական քայքայման կրիտիքական մոմէնտի մէջ է. նա կարօտ է այժմ բարոյական մի հզօր նեցուկի և պէտք է յուսալ, որ թէ հօգևորական և թէ աշխարհական պատգամաւորները ամենայն լրջութեամբ և անկողմնապահութեամբ կկատարեն իրանց վրայ դրուած պարտքը և իրանց համերաշխ և խոհուն ընտրութեամբ կկարողանան տալ եկեղեցուն ու ազգին այնպիսի մի հօգևոր պետ, որ ամենայնիւ կանգնած կլինի իր կոչման ամենաբարձր աստիճանի վերայ: Պատգամաւորները Մայր Տաճարի դրան առաջ պէտք է մօռանան բոլոր իրանց անձնական շահերը և միտումները և տոգորուած պիտի լինին մի մեծ և սուրբ հաւատով՝ ընտրել արժանաւորագունին: Ամենից աւելի զգուշանալու է ընտրելու գիւրաթեք և գիւրահօլով մի անձնաւորութիւն, որը ամէն բոլի կարող է խաղաղիք դառնալ հզօրների և ուժեղների ձեռին ի վնաս ժողովրդի շահերին և ի կորուստ հայ եկեղեցւոյ անկախութեան և արտօնութեանց: Ընտրելիները պէտք է բարձր լինեն ո՛ր և է կուսակցական և այլ հովերից ու հոսանքներից և ընդունակ լինին կաթողիկոսութիւն անելու ոչ թէ միայն Ռուսահայերի կամ միայն Տաճկահայերի, կամ միմիայն այս կամ այն թեմի կամ այս կամ այն կուսակցութեանը—ինչպէս այդ ի մեծ ցաւ ազգի և եկեղեցւոյ տեղի է ունեցել—այլ համայն հայ ժողովրդի համար, ուր էլ որ նա գտնուի: Ընտրելին պէտք է անկեղծ հաւատացեալ, խոհուն, բանիմաց, փորձառու, վարչական ընդունակութիւնների տէր, զարգացած և դատուողին ըմբռնող մի անձն լինի: Այդ բոլոր յատկութիւնները մի անձի մէջ գտնել—նշանակում է մի կատարելատիպ գտնել, որի յոյսը մենք չունենք, բայց պիտի այնպիսի մէկը ընտրել, որ մօտենար այդ կատարելատիպին—դա պատգամաւորների սրբազան պարտքն է:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիրքը և տեղը այն աստիճանի բարձր են և լուրջ, որ միջակ ընդունակութիւնների տէր անձնաւորութիւնը հէնց իր գործունէութեան առաջին քայլերին կընկճուի բարոյական բեռան ծանրութեան տակ և փոխանակ կարգաւորելու Հայոց ազգային եկեղեցական գործերը, հիմնովին կկազմալուծէ, առանց այն էլ խախտուած կարգերը:

Հերակլէսի այժեր են հարկաւոր բարձրացնելու այն ծանրութիւնը, որ կոչոււմ է արդի ազգային եկեղեցական վիճակ, իր ցիր ու ցան հօտով, կիսակոտապաշտ և կիսաանհաւատ անդամներով, կազմալուծուած վարչութիւնով, անկերպարան կրթական գործերով, անշէն վանքերով, դռնհիկ և տգէտ քահանայական դասով, հակասութիւնների մէջ ընկած և անխորհուրդ միաբանութիւնով, անապահով ձեմարանով, քար ու քանդ եղած և տնտեսապէս խաղառ քայքայուած Մայր Աթոռով:

Ապագայ կաթողիկոսի համար մեծ և պատասխանատու գործ կայ կատարելու, աւելի մեծ, քան շատերը թեթեամտութեամբ կարծում են: Նայելով թէ ինչ կարողութեան տէր կլինի ապագայ կաթողիկոսը, դրա համեմատ նա կկարողանայ կամ ողջատել մեր ազգային եկեղեցին ճշգնաթափից և կամ նպաստել նրա քայքայման և կազմալուծութեան, որ մենք համարում ենք նախադուռն մեր ինքնուրոյն եկեղեցւոյ ցաւալի անկման: Նա կարող պէտք է լինի իր հեղինակութեամբ խմբել իր շուրջը լուսագոյն այժեր և նշանաւոր միջոցով ազգային-եկեղեցական բիւրաւոր պէտքերին և կարիքներին բաւարարութիւն տալ: Նա պէտք է հաստատուն կարգեր մտցնէ մեր հանրային կեանքի բոլոր մասերի մէջ՝ վարչականի նոյնպէս, ինչպէս և տնտեսականի, ուսումնականի նոյնպէս, ինչպէս և ազգայինի: Նա պէտք է կարող լինի աւելի սերտ կապերով միացնել իր հօտի ցիր ու ցան և միմեանց օտար անդամները. անձնուէր սէր ունենայ դէպի ազգը, պաշտպանելու նրա շահերը բոլոր տեսակ հողմերի և հատուածների դէմ, վճռականութիւն և հեղինակութիւն

ունենայ մտցնել եկեղեցական և վարչական գործերի մէջ այնպիսի բարենորոգումներ, և անել այնպիսի անդամահատութիւններ, առանց որոնց չի կարող կենդանանալ անհոգութեան և չարակամ յարձակումների մատնուած մեր ազգային կեանքի հիմնաքարը, նրա ինքնուրոյն եկեղեցին:

Ժամանակները փոխուում են, մենք էլ նրանց հետ, նոր պայմանները պահանջում են, որ ապագայ կաթողիկոսը ընդունակ լինի ըմբռնելու և իրադրութելու ժողովրդի համերաշխ գործակցութեամբ, ժամանակի ստիպողական պահանջը, օտից-ցգլուխ բարեփոխելու մեր եկեղեցին և նրա հետ կապուած ազգային հաստատութիւնները:

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ

Բարձրագատիւ Տ. Բենիկ վարդապետ նշանակուած է Սինօգի օրագրութեամբ Ռուսահայոց բոլոր թեմերի հաշիւների քննիչ:

Բարձրագատիւ Տ. Լեոն վարդապետ Փոերեանց Բե-
սարաբիայի թեմի առաջնորդ Տ. Ներսէս արքեպիսկոպոսի
հաճութեամբ Սինօգի կողմից նշանակուած է Քիչնիի կոն-
սիստորիայի անդամ: Հ. Լեոնը օգոստոսի կէսերից ար-
դէն իւր պաշտօնատեղին է գնացել:

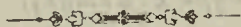
Բարձրագատիւ Տ. Նէրսէս վարդապետ Տ. Միքա-
յէլեան և Շնորհունակ Իսահակ սարգսուադ հեռացել են
Ժամանակաւորապէս Մ. Աթոռից, առաջինը Բաթումի
Գիմնազիայում, իսկ երկրորդը Շուշուայ թեմական դպրա-
նոցում՝ ուսուցչութիւն անելու համար:

Օգոստ. 25-31 ուսուցչապետ Մառը գտնուում էր Մ.
Աթոռում: Զեւագրատանը նա Անիի պատմութեան և
արուեստի հետ կապ ունեցող նիւթեր էր հաւաքում:
Ուսումնասիրեց նաև Պրսկզի «Ճաղկապ Աստուածաբանու-
թեան» գրութեան ամենահին օրինակը, գրուած Մխիթար
Այրիվանեցու ձեռքով: Այդ աշխատութիւնը հայերէն է
թագմանուած վրացերէնից ոմն Սիմէօն կրօնաւորի ձեռ-
քով: Յարգելի գիտնականը շուտով կհրատարակէ իւր
ուսումնասիրութեան արդիւնքը, որ անկախ Էջմիածնում
կատարած վերստուգութիւնից, պատրաստել է տպագրու-
թեան համար:

Սեպտ. 12-ին Ամենապատիւ Տ. Տեղակալի անունով
հեռագիր ստացուեց Տ. Փոխարքայից, որով յատնուում է,
թէ կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ Սինօգի ծա-
նուցողական հրովարտակները, որ երկար ժամանակ ըն-

կած էին ներքին գործոց նախարարութեան գիւանում, ուղարկուեցան արտասահմանի թեմերին:

Օքսֆորդում գումարուած կրօնների միջազգային կոնգրեսը գիմել էր Մ. Աթոռի հոգեւոր ճեմարանի վարչութեան և խնդրել իւր ներկայացուցիչը ուղարկել մասնակցելու ժողովին: Մանկավարժական ժողովը միաձայն ընտրել էր այդ նպատակի համար աստուածաբանութեան դասատու Տ. Երուանդ վարդապետին: Բայց վերջինս Մ. Աթոռի նիւթական սղութեան պատճառով չկարողանալով իրաւունք ստանալ Տ. Տեղակալից, «եպտ. 1-ին հեռագրով շնորհաւորեց ժողովի բացումը:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Խնդրում եմ յարգելի խմբագրութեանդ տեղ տալ սոյն երկառղիս «Արարատ»ի առաջինից համարում:

Պարբերական մամուլում յաճախ լոյս են տեսնում լուրեր, թէ կաթողիկոսական պատգամաւորների ընտրութիւնների ծանուցողական հրովարտակները դեռ, չեն ստացուել արտասահմանեան հայ թեմերում, և գործնում մեղադրում են Ամենապատիւ Տեղակալին, Էջմիածնի Սինոդին և Միաբանութեանը:

Սինոդի յանձնարարութեամբ քաղում եմ գործից և յայտնում եմ ի գիտութիւն ընթերցողների հետեւեալ պաշտօնական տեղեկութիւնները, որոնք պարզելու են հրովարտակների մինչև այժմ չստանալու պատճառը արտասահմանեան հայ թեմերում:

Պօլոթէնեայի 1119 և 1120 յօդ. համաձայն պատրաստելով և տպագրել տալով ի Տէր հանգուցեալ Մկրտիչ I կաթողիկոսի մահուան մասին և նոր կաթողիկոսի ընտրութեան մասին ծանուցողական հրովարտակներ, Սինոդը ուղարկում է ռուսահայ թեմերի Առաջնորդների

անունով ուղղած հրովարտականքը անմիջապէս իրենց՝ անցեալ տարուայ դեկտեմբերի 8-ին, իսկ այն հրովարտականքը, որոնք ուղղած էին արտասահմանի հայոց թեմերին, Սինոդը ուղարկում է առանձին ցուցակով և գրութեամբ նոյն դեկտեմբերի 10-ին Կովկասի փոխարքայի Դիւանատունը, խնդրելով կարգադրել, որ տաճկահայոց թեմերի հրովարտականքն Կ. Պօլսի հայոց Պատրիարքին, յանձնելու ըստ պատկանելոյն, իսկ Ատրպատականի և Պարսկա-Հնդկաստանի թեմերի հրովարտականքը՝ յանձնել թեմերի առաջնորդներին Թեհրանի Ռուսաց Դեսպանութեան միջոցով:

Այդ մասին Սինոդը նոյն թուին առանձին առանձին գրութիւններով անմիջապէս յայտնում է Պօլսի և Երուսաղէմի Պատրիարքներին, Կիլիկիոյ կաթողիկոսին, Աղթամարայ կաթողիկոսական Տեղապահին, Պարսկա-Հնդկաստանի և Ատրպատականի Առաջնորդներին:

Անցնում է մօտաւորապէս 2 ամիս. Սինոդը տեղեկանալով լրագրական լուրերից և Պատրիարքի մի գրութիւնից, որ հրովարտականքը տակուին չեն ստացուել արտասահմանեան թեմերումը՝ սոյն տարուայ մարտի 5 գրութեամբ խնդրում է Փոխարքայի Դիւանատունը յայտնել՝ թէ ինչ կարգադրութիւն է արուել այդ առթիւ. Դիւանատունը պատասխանում է Սինոդին, թէ հրովարտականքը ուղարուկած են Ներքին Գործոց Նախարարին Յունվարի 31-ին № 2685 գրութեամբ: Սինոդը իսկոյն, մարտի 24-ին, № 725 գրութեամբ, խնդրում է Օտար Դաւանութիւնների Հորդեոր գործերի գեղարտամենտին կարգադրել որքան կարելի է շուտով հասցնել հրովարտականքը ում հարկն է և տեղեկութիւն առաջ Սինոդին: Մինչ այդ կրկին Պօլսի Պատրիարքը և Ատրպատականի Առաջնորդը գրում են, որ դեռ այդ թղթերը չեն ստացուել. Սինոդը նորից է գրում թուղթ Դեսպարտամենտին, 9 ապրիլի № 958, խնդրելով նորա շուտափոյթ տնօրէնութիւնը: Չստանալով մի կողմից ոչ մի պատասխան Դեսպարտամենտից, իսկ միւս կողմից Պատրիարքի նորանոր

գրութիւններից հաւատարմանալով, որ հրովարտակները դեռ Պետերբուրգում են, Սինօզը նախ հեռագրում է Դեպարտամենտին, մայիսի 19 և Յունիսի 18, և ապա դիմում է Ներքին Գործոց Նախարարին մանրամասն գրութեամբ, Յուլիսի 7-ին № 1818, խնդրելով ի նկատի ունենալ ընտրութեան ժամանակի մօտենալը (30 հօկտեմբերի) և կարգադրել, որ հրովարտակները անյապաղ ուղարկուեն ըստ պատկանելոյն, որի մասին և տեղեկութիւն տալ Սինօզին: Զատնալով պատասխան եւ Նախարարից և կամենալով օգտուել Փոխարքայի Պետերբուրգում լինելուց՝ Սինօզը օգոստոսի 6-ին 2019 գրութեամբ միջնորդութիւն է յարուցանում գէպի կոմսը՝ խնդրել Նախարարից շտապեցնել հրովարտակների ուղարկելը, այդ իւր գրութեան միտքը Սինօզը կրկնում է հեռագրով Փոխարքայի անուանով այս սեպտեմբերի 3-ին, սակայն մինչև այժմ Սինօզի այդ բոլոր դիմումները մնում են անպատասխան:

Ի Դէպ, ի պատասխան լրագրական այն լուրերի, որ իբր Սինօզը չէ մտածում ուղարկել հրովարտակներ և եւրոպայի և Ամերիկայի նորահաստատ հայ թեմերը, պէտքէ ասել, որ իւր ժամանակին, դեռ գեկտեմբերի 7-ին, Սինօզը № 2714 գրութեամբ յայտնում է Փոխարքային՝ թէ այդ երկու թեմը թէև արդարև չկային միւս թեմերի շարքում՝ նախորդ կաթողիկոսական ընդունութիւնների ժամանակ, բայց կազմուած և հաստատուած են ի Տէր հանգուցեալ կաթողիկոսի յատուկ կարգադրութեամբ, իրենց Առաջնորդներով, ուստի և Սինօզը ենթադրում է, թէ պէտք է և նոցա ուղարկել հրովարտակ, այդ պատճառով էլ խնդրում է Փոխարքայից տեղեկացնել՝ թէ չէ տեսնուում որ և է արգելք այդ առթիւ: Սինօզի գրութիւնը Փոխարքան յանձնում է նախարարութեանը, Դեպարտամենտը յունվարի 20-ի գրութեամբ խնդրում է Սինօզից լրացուցիչ տեղեկութիւններ այդ թեմերի շրջանի, հաստատման ժամանակի, ծխականների թուի մասին և այլն. տեղեկութիւնները հաղորդւում են փետրուարի 25-ի № 416 գրութեամբ, իսկ մայիսի 23-ի և Յուլիսի 7-ի

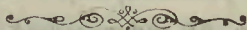
գրութուններով Սինոդը խնդրում է Դեպարտամենտից և Ներքին Գործոց Նախարարից շտապեցնել այս հարցի վճիռը. սակայն Սինոդը և այս առթիւ չէ ստացել մինչև այժմ քաղաքական բարձր իշխանութիւնից որ և է ցուցումն:

Յ. Գ. Հենց այս րոպէիս Ամենապատիւ Տեղակալը ստացաւ Կովկասի Փոխարքայից, Նովոռոմնիկովօ կալուածքից, հեռագիր, որով կոմսը յայտնում է, թէ ծանուցողական հրովարտակները սեպտեմբերի 11-ին ուղարկուեցան Արտաքին գործերի Նախարարին (արտասահմանեան հայ) թեմերը ուղարկելու գեսպանութիւնների միջոցով:

42 սեպտեմբերի 1908 ամի

Ի ս. Եջմիածին:

Եջմիածնի Սինոդի գործավար Յ. Մուշեղեան:

ԳՐԱԿԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

VI.

ԵՐԿՈՒ ՅՈՐԵԼԵԱՆ

(Ի. Տուրգենև և Լ. Տոլստոյ):

Ա.

Ռուս գրականութիւնը ռուսահայերիս մտաւոր կեանքի մէջ գուցէ աւելի մեծ դեր է խաղացել, քան մեր ազգայինը: Կովկասահայ մտաւորականների ստուար մեծամասնութիւնը զարգացել և դաստիարակուել է ռուս հեղինակների գրութեանը, մինչդեռ Հայոց գրականութիւնը—չեմ ասում հին, դա բազմութիւ խանգարուած ուղեղների համար մի փոքր նիւթ է—մեր նոր, աշխարհաբար գրականութիւնը նոյն այդ մտաւորականների համար կատարեալ terra incoqnita է: Ասում են, թէ մի քանի երիտասարդ բանասէրներ մեր նոր գրականութեան պատմութիւնն են պատրաստել, ուրախալի և մխիթարական երեոյթ: Բայց ինչ անենք, որ միաժամանակ տեսնում ենք ուսուցիչներ, որոնք, օրինակի համար, Մուրացանից ոչ մի բան կարդացած չեն և կան ուսում առած մարդիկ, որոնք պ. Լէօյին հետեւելով կարծում են, որ Մուրացանը մարդակերութիւն էր քարոզում:

Ճիշտ է, մենք մեր գրականութեան մէջ ոչ Տուրգենևեւի, ոչ էլ Գոգոլի տաղանդներն ենք ունեցել, այնուամենայնիւ մեր Պառնասոսը, Պարոնեանը կամ Մուրացանը մեզ համար մի մի Գոգոլ ու Տուրգենև են: Ապա մի հարցրէք, տեսնենք ռուս ուսուցիչների մէջ կգտնուին այնպիս-

իբ. որոնք Տուրգենևի կամ Գոգոլի գրած ընթերցանի հետ ծանօթ չլինին։ Իսկ եթէ լինեն, ես հաւատացած եմ, որ գրանց իբրև բացառութիւններ շուտով ցուցահանդէսներում ցոյց կտան։

Եւ մինչդեռ հայ գրականութիւնը այդպէս անարդուած է, ուստի գրականութիւնը մեր մէջ բնականօրէն վարկ և պատիւ ունի, որի համար ես չեմ կարող իմ խնդակցութիւնս չյայտնել, որովհետեւ աւելի ճօն գրականութեան հետ ծանօթ լինելը ոչ միայն փառակար չէ, այլ և ամենայնիւ օգտակար։

Ուստի գրականութիւնը միշտ սիրելի է եղել մեր ընթերցող հասարակութեանը, մասնաւորապէս մեր հայ հեղինակներին։ Մեր առաջի գրողներից մինչև վերջինը, թէ ժամանակագրական կարգով առած և թէ ըստ տաղանդի-ազգուել են ուստի հեղինակներից, բայց առաւելապէս բանաստեղծներից, քան թէ վիպասաններից* Վերջիններիցս ամենից աւելի ազգել են մերոնց վրայ՝ Գոգոլ, Տուրգենև, Դստոեվսկի, պակաս չափով՝ Գ. Աւագէսակիյ, Դարչին, Կորոլէնկո, Չէխով, Դոնշաքովի, Դրիդորովիչի, Շչեդրինի և Տոլստոյի ազգեցութիւնը շատ դժուար է նշմարել մեր արդի վիպասանութեան մէջ։ Բայց եթէ ոչ գրականութեան մէջ՝ դոնէ մեր որոշ մտաւորականների զարգացման վրայ անշուշտ անհետանք չի անցել Տոլստոյի կրօնա-փիլիսոփայական ուսմունքը, եթէ մեզ մօտ կանոնաւոր և սիրտեմատիկ կերպով լինէր թարգմանութիւնը, մենք կարող էինք խօսել այն մասին, թէ որ չափով մեր հասարակութեան սիրելի են Տուրգենևը և Տոլստոյը։ Բայց, աւագ, մենք թարգմանում ենք անսխառեմ և անհաշիւ, ում խելքին ինչ որ փչէ։ Յամենայն դէպս մենք գիտենք, որ թարգմանուած են Տուրգենևի՝ Ռուդինը, Նախընթաց օրը, Հայրեր եւ Որդիներ, Առաջին սէր, Ասիա, Արձակ բանաստեղծութիւններ և այլ մի քանի

*) Այդ մասին մի քանի ուսումնասիրութիւններ ունի արած յայտնի հայասէր Իւրիյ Վեսելովսկին։

մանր վէպիկներ. իսկ Տօլստոյից՝ «Մանկութիւն եւ Պատանեկութիւն», «Կրէյցէրեան Սօնասք», «Յարութիւն» և մի շարք նրա բրոշիւրներէից. եւ եթէ այդ հեղինակները ընթերցող հայ հասարակութեանը ծանօթ են, դա նրանից է, որ մենք բոլորս գիտենք և կարգում ենք ուստերէն, իսկ ով որ չգիտէ նա այդ հեղինակների մասին, մասնաւորապէս Տօլստոյի, ստոյգ գաղափար դժուար լի է կազմի:

Բ.

Օգոստոսի 22-ին լրացաւ ռուս նշանաւոր վիպասան Ի. Տուրգենևի մահուան քսան և հինգ ամեակը: Այդ տխուր յարկեանը տալի՜ տուեց ռուս մամուլին յիշել հառարակութեան ամենասիրելի վիպասանին և ջերմ տոգեր նուիրել նրա յիշատակին: Ինչպէս և շատ շատերի նոյնպէս և իմ՝ ամենահաւանած և սրտին մօտ ռուս վիպասանը Տուրգենևն է: Քանի քանի օրեր և գիշերներ ենք մենք նուիրել նրա վէպերի ընթերցանութեան, ինչպէս յափշտակուել ենք դեռ երեխայական հասակում նրա «Որսորդի պատմութիւններով», յետոյ նրա մեծ ու փոքր իրական վէպերով, Այս բոլէիս գուցէ Տուրգենևնը այնքան չի կարգացում, որքան առաջ, բայց այն ժամանակ, սկսած 50-ական թուականներից և մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում, նա սերունդների ուղեցոյց և ուսուցիչ է եղել, նրանով յափշտակուել և ոգևորուել են ամենաանկեղծ և սուրբ սգեւորութեամբ:

Իր առաջի նշանաւոր երկը—«Որսորդի պատմութիւնների» առաջին զլուխները—նա հրատարակում է 1847 թ. երեսուն տարեկան հասակում և հէնց այն ժամանակ, երբ ռուս գեղարուեստական գրականութեան կոթողների՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գօգօլի տեղերը բաց էին մնացել: Նա իրաւամբ գրաւում է նրանց տեղը և շարունակող է հանդիսանում ռուս գրական գեղագիտութեան, որպէսզի մահուան անկողնում այդ պատիւը յանձնէ հանճարեղն կոմս լե Տօլստոյին:

«Որսորդի պատմութիւնները», որոնք նոյնչափ գեղեցիկ են իրանց պատկերաւոր և հարուստ ոճով, որքան և մարդասիրական բովանդակութեամբ մի պատմական երկոյթ են ներկայացնում ոչ միայն ռուս գրականութեան, այլ և հասարակական կեանքի մէջ։ Ոչ մի երկ, կարելի է ասել, այնքան մեծ չափով չի նպաստել ճարտերի շուտափոյթ ազատագրութեան, որքան այդ անկեղծ և պարզ պատմաւածքները, վերջրած ռուս ճարտ-գիւղացիների կեանքից։ Ինչպէս անսխալական հայելու մէջ ռուս ժողովրդի այդ մեծագոյն, բայց մոռացուած, մասը արտանկարուած էր իր բոլոր անմխիթար գոյներով։ Մինչդեռ նոյն այդ մոռացուած ժողովրդի միջից հեղինակը փնտրել, գտել է և պատկերօրէն նկարել է բանական խոս, երի, իդէալիստ կալինըչների, հեղ և բարի Օվսեանիկովների, համբերատար Լուկերեանների, ժիր մանուկների պատկերները։ Հեղինակը ցոյց տուեց, որ նրանք էլ մարդիկ են և օժտուած են բազմաթիւ դրական յատկութիւններով, որոնք ուրիշ, ազատ պայմաններում կարող են զարգանալ և ընդհանուր յասալագիծութեան և բարեկեցութեան անսպաս աղբիւր դառնալ...

Ճորտերին ազատութիւն չնորհող կայսր Ալեքսանդր II-ը, իր ասելով, մեծապէս ազդուած է եղել Տուրգենևի այդ գեղարուեստական քարոզից։

Տուրգենևը առանձին ընդունակութիւն ունէր յուղել ընթերցողներին, ամբողջ հասարակութիւնը իր երկերով։ Նուրբ գեղարուեստագէտ-նա միևնոյն ժամանակ վերին տատիճանի իրական տաղանդ էր և իւր բոլոր գրուածքների նիւթը դարձնում էր կեանքը, նրա նշանաւոր երկոյթները, նրա երեսին բարձրացող հոտանքները։ Ահա թէ ինչու նրա գլխաւոր վէպերը՝ Ռուդին (1856), «Ազնուական օջախը» (1859), «Նախընթաց օրը» (1860), «Հայրեր և որդիները» (1862), Մուխը (1867), Նովը (1877),—կարելի է ասել ռուս մտաւոր կեանքի զանազան շրջանների տարեգրութիւններն են։ Մտաւոր հասարակական կեանքը հերթով առաջ է բերում այս կամ

այն սկզբունքը, նշանաբանը, իդէալը. և Տուրգենևը իր հերոսներին ընտրում է այդ «ուղղութիւնների» կամ աւելի լաւ է ասած տիրող ուղղութիւնների ներկայացուցիչների միջից: Գուցէ այդ պատճառով էլ նրա վէպերը վերին աստիճանի այժմէական են եղել և դեր ու դէմ բանակուների նիւթ դառել:

Բացի իրական լինելուց—նա և անկեղծ է միշտ և իր համոզմունքները չի զսոււմ այս կամ այն ազդեցիկ շրջաններին և կուսակցութիւններին դուր գալու համար: Եւ քառասնական թուականների գործիչները—Ռուդին Լավոխիկից և այլք—նոյնչափ նրա դրչի տակ իրական տիպեր են, որքան և գործունէութեան տենչով վառուած Խնոսուովը կամ 60-ական թուականներին ծնունդ առած Բաղաուովի նման բնապաշտները:

Այս գեղեցիկ և կենդանի պատկերների ժողովածուն անգամ բաւական էին Տուրգենևի անունը անմոռանալի դարձնելու համար. բայց դրանք Տուրգենևի վրձնի արտադրութեան մի մասն են:

Իսկ ինչ տանք նրա անդուգական կանանց տիպերի մասին, որոնք այնպիսի ոյժով դրաւում են մեզ իրանց կուսական քնքշութեամբ (Նատալիա), հոգեկան անարատութեամբ (Լիզա), անվեհեր կամքով (Ելենա) և անհուն-անկեղծ սիրով... Որքան մենք ոգևորուել ենք ժամանակին այդ հերոս ու հերոսուհիներով, որքան արցունք ենք մենք թափել մեր այդ սիրելի «հոգու հատորների» հետ... .

Գ.

Երկրորդ յարեւիտար՝ հոկայահանճար լի Տօլստոյ, փառք և պարծանք արդի Ռուսիոյ, որ Գուլիվերի նման կանգնած նայում է իրեն դէմ բռնեցքներ բարձրացնող լիլիփուտ (գաճաճ) հայրենակից հոգևորականների վերայ: Դա այն Տօլստոյն է, որին XX-րդ դարու սկզբին բանագրեց ռաների ուղղափառ Սինոդը և որին այսօր ամբողջ աշխարհիս մտաւորականութիւնը զմայլանքի և յարգանքի

հաւաստիքն ներկայացրեց՝ նրա 80-ամեակի առթիւ։ Այս անգամ էլ մարգարէն իւր երկրում հալածանքի ենթարկուեց . . . Յաւիտենական և ողբերգական ճշմարտութիւն։ Եւ միթէ չխրատուեցին այսօրուայ իշխողները, որ բանտը և բանադրանքը, խարոյկը և հալածանքը երբէք կարողացած չեն և չեն էլ կարող կասեցնել մտքի արշաւանքը և նրա ազատ թռիչքը։

Թոյլ է իմ գրիչը խօսելու այս մեծ մարդու և զարմանալի տաղանդի մասին. և ինչ ասես, երբ սահմանափակուած ես տուգերով և էջերով։ Ընդհանուր ուրուած գիծ-աւելի ոչինչ, ահա ինչ կարելի է տալ մի քանի տասնեակ տուգերի մէջ։

Տօլստոյը գեղարուեստագէտ է, Տօլստոյը ուսուցիչ է և նրա հետ ծանօթանալ ուղղը պէտք է վեր առնի և կարդայ նրա բազմահատոր վէպերը, նրա անթիւ մանր հէքեաթները, նրա ժողովրդական զրոյցները, նրա փիլիսոփայական ուսմունքը, նրա կրօնական վարդապետութիւնը։ Յանձին Տօլստոյի Ռուսիայում, կարծես, իրագործուեց այն դէպքը, ինչ որ վիպական ձեւով պատմում է մի ուրիշ ռուս հեղինակ, Դոստոևսկին, իր «Կարամազով եղբայրներ» վէպի «Մեծ ինկուիզիտոր» գլխի մէջ։ Խօսքս այն դէպքի մասին է, երբ Քրիստոս իբր թէ գալիս, տեսնում է ինքուիշխողներին արարքները և երբ որ ուզում է բողոքել, նրան էլ Մեծ Ինկուիզիտորի հրամանով ձերբակալում են և քիչ է մնում խաչ բարձրացնեն *ad maiorem Dei gloriam*. — Եւ այդ բոլորը անում է Քրիստոսի անունով։ Իսկ Կրօնշտատի Իօան քահանան աղօթք է հնարել, որի մէջ ինդրում է Աստուծուն շուտով վերջ դնել Տօլստոյի կենաց օրերին . . . Սա ծանր է. կհարցնէք դուք։

Ահա մի մարդ, որը քարոզում է մարդկանց տասնեակ տարիների ընթացքում, — փոխելով նիւթը և դադափտրը, փոխուել է և ինքը, բայց մի բանում հա միշտ անփոփոխ և նոյնն է մնացել՝ ճշմարտութեան հետապնդման մէջ։ Ինքն իրան իր գոյութեան մասին առաջին հաշիւը տալու օրից (տես նրա «Մանկութիւն և պա-

տանեկութիւն) նա աշխատել է գտնել մարդկային կեանքի նպատակը:

Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը—ահա այն Քրիստոսի կողմից անպատասխան մնացած հարցը, որը տանջում, զբաղեցնում է Տօլստոյ պատանուն և երիտասարդին, հասուն տղամարդուն և—հիմ գիտէ—գուցէ մինչև օրս:

Բայց չէ. այն օրուանից, երբ նա գրեց իր նշանաւոր *Исповѣданіе*—այդ հարցը նրա համար արդէն պարզ էր. նա պատասխանը գտել էր և ես կարծում եմ, որ նա յաւիտենականութեան գիրկն էլ այսուհետեւ կմտնի լիովին հանգիստ սրտով և հաւատացած լինելով, որ նա ճշմարտութիւնը վերջնականապէս գտել է:

Ես էլ ուրիշների նման նրա հետ տեսակցելուց և խօսելուց յետոյ եկայ այն եզրակացութեան, որ նրա հաւատը և համոզումը անդրդուելի են: Այդ դէպքում, միմիայն այդ դէպքում Տօլստոյը մի ֆանատիկոս է, իր սիրեցեալ, տանջանքներով ձեռք բերած գաղափարի հաւատարիմ սպասաւոր՝ ոչ ծաղր, ոչ տգիտութիւն, ոչ էլ հալածանք նրան իւր շաւղից չշեղեցին: Տօլստոյը մնում է Տօլստոյ, թէպէտ և Ս. Սինօփից բանադրեալ:

«Հաւատում եմ՝ Աստծուն, որ ըմբռնում եմ իբրեւ Ոգի, իբրեւ Սէր, իբրեւ սկիզբն ամենայնի: Հաւատում եմ, որ նա իմ մէջ է, իսկ ես նրա Հաւատում եմ, որ Աստուծոյ կամքը ամենէն աւելի պարզ և հասկանալի արտայայտում է մարդ Քրիստոսի վարդապետութեան մէջ... Հաւատում եմ, որ մարդու իսկական բարիքը՝ Աստուծոյ կամքի կատարման մէջն է, իսկ նրա կամքն է, որ մարդիկ սիրեն միմեանց և այդ պատճառով ուրիշների հետ վարուեն այնպէս, ինչպէս որ կցանկային, որ իրանց հետ վարուէին, այդ է ամբողջ օրէնքը և մարդարենէրը, ինչպէս որ ասած է և Աւետարանում*»:

Ահա Տօլստոյի կրօնա-փիլիսոփայական դաւանանքի ամփոփումը իրա խօսքերով: Իբրեւ հետեւանք արդէն այդ

*) Исповѣдь ероуладелел:

աստուածապատգամ՝ սիրոյ-պահանջում՝ է չարին չարով չպատասխանել։ Այդ քրիստոնէական համընդհանուրութեան և անյիշաչարութեան սկզբունքը Տօլստոյը քարոզում է այնքան անշեղ, որ երբ մէկը նրան հարց է տուել «կարո՞ղ եմ ես արդեօք սպանել ինձ վրայ յարձակուող գայլին» — նա պատասխանել է՝ «ոչ, չպէտք է, որովհետեւ եթէ ես կարող եմ նրան սպանել, ուրեմն և շահը և մարդուն — և սահման որոշել անկարելի կլինի։ Եթէ թոյլ տալ, որ ես կարող եմ սպանել, որ պարտական եմ դիմադրել չարին, այն ժամանակ չարին և անարդարութիւնը անսահման պիտի թագաւորեն, ինչ որ և տեսնում ենք մենք այժմ»։

Այդ սկզբունքն էր թելադրում նրան և այն ժամանակ, երբ նա տողերիս դրողին համոզում էր, որ Տաճկաստանի հայերը չպէտք է բռնութեամբ և զէնքով պատասխանեն իրանց բռնակալներին՝ վայրենի քրդերին և մոլեռանդ թուրքերի շահատակութիւններին * . . .

Ուսանելին այն է, որ Տօլստոյը իր վարդապետութիւնը ձեռնկերպել է վերջնական կերպով երկար տարիների երկունքից յետոյ, որի յիշատակարաններն են նրա զարմանալի խոր վիպական գրուածքները։ Արդէն «Մանկութիւն և Պատանեկութիւն» կիսակենսագրական գեղարուեստական վիպակի մէջ նա լուրջ մտատանջութիւնների մէջ է Աստուծոյ, մարդու, սիրոյ և բարիքի մասին (1852 թ.), նոյն մտատանջութիւնները և ճշմարտութեան որոնումները մենք տեսնում ենք և հետեւեալ երկերի մէջ՝ «Կալուածատիրոջ առաւօտը» և «Ղաղախներ» (1861) վիպակների մէջ, որոնք անշուշտ ինքնակենսագրական նշանակութիւն ունին։ Դրանց հերոսները՝ Նէլլիւտովը և Օլէնինը — Տօլստոյի այն ժամանակուայ հոգեկան դրութիւնն են պատկերացնում, երբ նա որոնում էր օգտակար գործունէութեան իսկական ճանապարհը և ժամանակակից քաղաքակրթութիւնից դժգոհութեան նշոյլներ էր ցոյց տալիս։ Ըշմարտութիւնը

*) Այս մասին տես իմ յօդուածը «Մեր Չայնը» թերթի № 97.

հարկաւոր է սւրիշ շրջանի և դասակարգի մէջ փոփոխել, և որովհետեւ կալուածատէրների հակադիր դասակարգը գիւղացիութիւնն էր—Տօլստոյը նրանց մէջ է սրտնու՛կ կեանքի առեղծուածի լուծումը: Ժողովուրդը, մասսան— միաձոյլ է, նա իւր յարդած ուղիովն է առաջնորդւում, նա անիծեալ հարցերով չի տանջւում, նրա համար ամեն բան պարզ է և յուժուած: Անհատը անգոր է գտնել այդ ճշմարտութիւնը, իսկ ժողովուրդը արդէն իսկ իր մէջ ամփոփած ունի մարդկային կեանքի իմաստութիւնը: Նա միշտ և բնաղբօրէն գնացել է իսկական ճանապարհով և յաղթող է դուրս եկել մինչև իսկ ամենադժուարին դրութիւններից, ապացոյցը տեսէք «Պատերազմ և խաղաղու-թիւն» վէպի մէջ, որի գլխաւոր հերոսը ժողովուրդն է, ուստի գիւղացիութիւնը, մասսան (1864—1869):

Այդ մասնայական հոգեբանութիւնը և աշխարհայե-ցողութիւնը բնական սեփականութիւն է ամեն մի հասա-րակ գիւղացու (յիշեցէք Կարատասին) և ընդհակառակը անըմբռնելի է բարձր դասակարգի ներկայացուցչի համար, մինչև որ նա չհաւատարուի այդ գիւղացիութեան հետ, չձուլուի ժողովրդի հետ: Կարծես ինքն իրան հաշիւ տալու նպատակով Տօլստոյը 1873—76 թ. ստեղծում է իր խոր հոգեբանական Աննա Կարենինայ վէպը ու 1881 թուին գրում է իւր նշանաւոր Խոսովանութիւնը, որով կամե-նում է մաքրուել իր նախկին կեանքի սխալներից, ու որպէս զի ապագային ընթանայ աստուածային ճանապարհ-ով, միակ ուղիղ և իսկական ճանապարհով, որը նախա-տահմանուած է մարդուս ի վերուստ: Այդ ժամանակից ի վեր նա գրեթէ բացառապէս նուիրւում է իւր կրօնա-փիլիսոփայական վարդապետութեան, որը վերականգնա-նացնել է ուղում առաջին դարու քրիստոնէական կեանքը, իւր անմիջական ջերմ հաւատով, պարզութեամբ, գրեթէ անիշխանական կաղմակերպութեամբ*, եթէ նա ժամանակ առ ժամանակ էլի երևան է դալիս իբրև գեղարուեստա-

*) Տես Ելցեալներէ Անիստանկանութիւն գեղքը:

գէտ (Իվան Իլիչի մահը, Խաւարի իշխանութիւնը, 1886, Քաղաքակրթութեան պատկերներ, Կրէյցերեան Սօնասը 1890 թ., Յարութիւն 1899) — Նա այդ անուով է իւր դեղարուեստական տաղանդը իւր վարդապետութեանը ծառայեցնելու համար և կրկին ու կրկին յիշեցնելու մարդկանց Մեծ վարդապետի յաւիտենական խօսքերը «Նոր պատուիրան եմ տալիս ձեզ, որ սիրէք միմեանց, ինչպէս ես ձեզ սիրեցի, որպէս զի դուք էլ միմեանց սիրէք . . . »

Բայց և այսօր էլ, ինչպէս և այն պատմական օրերին, մեր ականջները խօսւ են, իսկ մեր սրտերը անապատ ըմբռնելու և իւրացնելու այդ վեհ գաղափարը :

ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

ՀԱՅ ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ

ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ

XIV.

Նախընթաց բոլոր վաստերից աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ հայրիշխանական գերդաստանը սկսել էր արդէն տեղի տալ ներկայումս տիրապետող անհատական ընտանեկան կազմին: Այն երևոյթը, որ նահապետի մահւամբ երեց որդուն ժառանգած իրաւունքները գերդաստանի անդամների՝ գլխաւորապէս իր եղբայրների նկատմամբ որոշ չափով սահմանափակուած են ու միանգամայն զուրկ են այն բնաւորութիւնից, որ ունէր երբեմն նրանց հայրը, բնականօրէն հետեցնում է, որ հայրական իշխանութիւնը՝ patria potestas-ը՝ իր ամբողջ ծաւալով ու բովանդակութեամբ կարող է տարածուել միմիայն այդ ժառանգողի որդիների ու կանանց և ոչ թէ եղբայրների կամ հօրեղբայրների վրայ: Ահա թէ ինչու հօր մահուամբ եղբայրների բաժանումը աւելի ստէպ է տեղի ունենում, էլ չենք ասում հօրեղբայրների:

Տարաբաղտաբար մեր ազգագրական գրականութեան մէջ եղած նիւթերը նահապետական գերդաստանի բաժանման իրաւաբանական կողմերի մասին շատ անբաւարար տեղեկութիւններ են տալիս: Մեր բանահաւաքները ուշադրութեան չեն առել այդ երևոյթին յաջորդող ու նախընթացող իրաւաբանական մօմենտները: Բայց և այնպէս բուսականանք տուեալ նիւթերով և օրանց հիման վրայ եղրակացներ, թէ ինչ բնաւորութիւն և ինչ նշանակութիւն ունէին այդ բաժանումները հայ նահապետական գերդաստանի կեանքում:

Նահապետական գերդաստանն իր սոցիալ-տնտեսական կազմով միանգամայն դէմ է բաժանմանը, բաժանումով ամբողջովին խախտուում է այն հիմքը, որի վրայ է

կառուցուած հայրիշխանական սկզբունքը, տապալուած է այն իրաւաբանական—կրօնական ոչխարհայեացքը, որի միջնորդումն էր աճում, ծաղկում արիւնակից ազգականների համայնակեցութիւնը: Ժողովրդական սովորութիւնների, նրա իրաւական հիմնարկութիւնների համեմատական ուսումնասիրութիւնները ապացուցանում են, որ ընդհանրապէս հին օրէնսդրական նորմերի մէջ չեն գտնուում կանոններ ու որոշումներ, որոնք յիշէին թէ բաժանումն մի անհրաժեշտ, օրինական միջոց է ընտանեկան համայնքից դուրս գալու, անջատուելու համար: Նայելով այդ հին սովորութիւններին, հայրը կարող էր օրգուն ազատ կացուցանել իր իշխանութիւնից, զիջանել նրան իր բարի կամքով համայնական ընդհանուր գոյքից որեւէ մաս և նրան հնարաւորութիւն տալ մի նոր ընտանիք ու տնտեսութիւն կազմելու: Մական այն օրգին ոչ մի իրաւունք չունէր պահանջել հօրից, որ բաժանուելու ատեն իրեն մասն հանեն անպատճառ տան ընդհանուր գոյքից: Իսկ հաւկանալի էր, երբ մտաբերենք նահապետական գերդաստանի ամբողջ իրաւական—տնտեսական կազմը, երբ պառկեւրացնենք մեզ նահապետի հայրիշխանական իրաւունքները և համայնական գոյքի անձեռնմխելիութեան նշանակութիւնը: Եթէ պատմականօրէն նայենք, ականբեւէ, որ գերդաստանական բաժանումները իրանց ծագման ու զարգացման աւաջին շրջաններում կարող էին տեղի ունենալ միմիայն նահապետի մահուանից յետոյ, երբ հայրական իշխանութիւնը որոշ չափով երեւում, թուլանում էր գերդաստանի սահմաններում: Իսկ յետագայում արդէն գերդաստանական բաժանումները ի հարկէ օրինական կարող էին ճանաչուել հօր կենդանութեան ժամանակ, երբ հանգէս էին գալիս ասպարիղի վրայ գերդաստանի բաղկացուցիչ աշխատաւոր անդամների ցանկութիւնները այդ ուղղութեամբ: Մենք այստեղ երկար կանգ չենք առնում այս վերին աստիճանի հետաքրքիր հարցի վրայ, որի նկատմամբ բուսականի շատ փոփոքի կարելի էր առաջ բերել զանազան ժողովուրդների իրաւաբանական սովորոյթների համեմատական հետազոտութիւններից:

Սովորաբար ժողովուրդը բացասական հայեացքով է նայում գերդաստանների բաժանմանց վրայ: Ժողովուրդը բաժանուելը աւերիչ է համարում: «Մէ թնդիրը էրկուս գըլլի, մէ խարճը էրկուս կըդաւնայ», ասում են Զաւախքում: Բորչալիում «Ժողովուրդը բաժանումն մեզք է համարում, որովհետեւ քանդում են հայրական սուրբ օջախը: Ուստի և երբ բաժանումից յետոյ մինի որդին կամ կենդանին մեռնում է, ասում են. բաժանքը նրա վրայ ընկաւ»¹⁾

Եթէ գիտողութեան առնենք հայ նահապետական գերդաստանների բաժանման պատմութիւնը, կըտեսնենք, որ այդտեղ տեղի են ունենում բաժանումներ թէ նահապետի կենդանութեան և թէ նրա մահուան ատենները: Այդ երկու տեսակ բաժանման մօմենտները հարկ է խօսիլ իրարից տարբերել: Իւրաքանչիւրն այդ մօմենտներից միանգամայն տարբեր իրաւաբանական նշանակութիւն ունի, զանազան իրաւունքների ու տնտեսական հետեւանքների է յանդու: Երկրորդ մօմենտը՝ այն է նահապետի մահուանից յետոյ կատարուող բաժանումը, նկատի է առնում այլ իրաւաբանական հիմքեր, օգտուում է այլ իրաւունքներով: Այստեղ ասպարիզի վրա դրուած է մի գոյք, որ պիտի հասնի օրինաւոր ժառանգներին, որոնք ըստ տիրապետող սովորոյթների, իրաւական հայեացքների օժտուած են օգտուելու գոյութիւն ունեցող ժառանգական իրաւունքից: Այդ մօմենտի մասին աւելորդ ենք սեպում այս էջերում վերստին կրկնելու, ինչ որ արդէն ասել ենք մեր համառօտ ուսումնասիրական փորձի մէջ, որ նուիրած էր հայ ժառանգական իրաւունքի հարցին:²⁾ Կանգ առնենք միայն առաջի յիշատակած մօմենտի վրայ՝ նահապետական գերդաստանի բաժանման հօր կենդանութեան ժամանակ:

Բաժանումը որդին ազատուում է միանգամայն հայ-

1) Ե. Լաւայեան—Ազգագրական Հանդէս, X հատ եր. 129.

2) Տե՛ս. մեր «Հայ ժառանգական իրաւունքը», Ազգագրական Հանդէս, գրքեր XVI և XVII

րական իշխանութիւնից և իսպառ խզում է իր բոլոր ստացուածքային կապերը հօր տան հետ: Նոյն իսկ հօր յետագայ մահւանից յետոյ նա այլևս իրաւուք չունի ըստ ժողովորդի սովորութեան—իրաւական աշխարհայեացքի մասնակցել ժառանգութեանը, որ ամբողջովին անցնում է ի սեփականութիւն այն որդիների, որոնք անբաժան մնացել էին իրենց հօր մօտ և շարունակում էին ապրել նրա հետ միասին մինչև նրա մահը¹⁾ Բորչալիում եթէ հայրը գերդաստանից իր բաժանուող որդուն ճնրան հասնելիք բաժինն արդէն տուած է լինում, այդ որդին այլ ևս ոչ մի իրաւունք չի ունենում հայրական գոյքի վրայ, այդ բոլորը բաժանւում է անբաժան եղբայրների մէջ²⁾

Եթէ որդիները բաժանւում են հօր կենդանութեան ժամանակ, նրանց ստացուելիք մասերի քանակները կախուած են բացառապէս հօր կամքից, որոշում են հօրական իշխանութեամբ: Քանի որ իրական սոցիալ-տնտեսական յարաբերութիւնների մէջ նահապետն է ճանաչւում իրաւաբանական ներկայացուցիչ-սեփականատէր, իրաւանց անձը, կարգադրիչը ընտանեկան համայնական գոյքի նկատմամբ, ուստի և բնական է, թէ ինչ մեծ դեր է խաղում հօր գերդաստանական իրաւունքն, ծնողական կամքը: Հայրը, հիմնուելով այդ իր իշխանութեան վրայ, կարող է բոլորովին զրկել բաժանուող որդուն և բացէիբաց մերժել նրան որ և է մաս տալու ընդհանուր գոյքից: Ձախարհում յաճախ տատաճում է, որ որդու վրայ բարկացած հայրը ոչինչ չի տալիս նրան, «կնիկը կուտայ ձեռքը և գուրս կէնէ»³⁾ Նոյնն ենք տեսնում Բորչալիում և Ալեքսանդրապոլի գաւառում⁴⁾

1. Егіазаровъ—Сельская Община въ Эриванской губ. 111.

2. Ե. Լալայեան—Ազգագրական հանդէս X հատ. եր 128.

3. Ե. Լալայեան—Ջաւախք, եր. 181.

4. Ե. Լալայեան—Բորչալիի գաւառ, Ազգագր. Հանդ. X գ. եր. 127. Зелинскій—Матеріалы по изуч. быта государств. крестьянъ. т. I. стр. 22.

Բաժանուէրու ցանկացող որդու բացարձակ զրկումն իրեն հասանելիք մասից ընդհանրապէս չի ընդունուած գիւղացիական իրականութեան մէջ, ուստի և տեղի է ունենում խիստ սակաւօրէն ու բացառիկ, այսինքն, երբ որդին չուայլ և փուչ տղայ է, կամ իր ըմբոստ ու յանդուգն վարմունքով վիրաւորում է հօրը և ընդհանրապէս իրեն պահում է իրբն «բէօջախ»։ Այս տեսակ որդու արտաքսման համար հասարակական կարծիքը չի գատապարտում հօրը, որովհետեւ որդու պարտականութիւններէ վրայ է դրուած պահպանել հօրական օջախի բարի անունն ու պատիւը։ Երբ նա դաւաճանում է իր որդիական պարտականութիւններին և ստնակոխ է անում ծնողական տան պատիւը, այն ատեն հասարակական կարծիքը դրոշմում է նրան «բէօջախ» անունը, որ տանելի չէ ոչ մի օրինաւոր տան մէջ։¹

Սակայն, ինչպէս երևում է, Բորչալիում զրկուած եղբայրը հօր մահից յետոյ գիւղական համայնքի միջամտութեամբ հաւասար բաժին է պահանջում իր եղբայրներից և ստանում²։ Բացի այդ՝ զրկուած որդին տակաւին հօր կենդանութեան ատեն իրաւունք ունի միայն մի պահանջ դնելու, այն է, իրեն չզրկել հօգից։ Այսպիսի դէպքում համայնքը կարող է այդ մի բանում միայն միջամտել. «նա կարող է պահանջել, որ հայրը յանձնէ այդ բաժանուող որդուն այն հոգաբարձինը որ նա ստացել է այդ որդու պատճառով համայնական հօգերից»³։

Թէեւ որդու բաժանման ատեն, հայրը լիազօր է տալու նրան, ինչ որ կամենայ, բայց երբէք աւելի, քան նրան կըհասնի⁴։ Սովորաբար ընդունուած է, որ հայրը հեռացող որդուն տայ այնքան անշարժ ու շարժական գոյք, որքան անհրաժեշտ է նոր ընտանիք, նոր տնտե-

1) Егіазаровъ—Сельская община въ Эриванск. губ, եր. 110.

2) Լաւայեան.—Ազդագրական հանդէս. X դեր. եր. 127.

2) Անդ. Կառ. Егіазаровъ—Сельская община въ Эриванской губ. եր. 109—110.

4) Ե. Լաւայեան.—Ազդագր. հանդէս. X դերք, եր. 127.

սութիւն հիմնելու համար: Բայց մեծ մասամբ բաժանուողի ստանալիքի քանակը կախուած է այն հանգամանքից, թէ որդին բաժանուում է դերգաստանից հօր համաճայնութեամբ թէ՛ նրա կտմբի հակառակ, վերջին դէպքում, որդու վարմունքը դատապարտելի է համարուում և սեպւում է իբրև վիրաւորանք ծնողական զգացմունքի, որի պատճառով էլ բաժանուող որդին չի կարող յոյս դնել իր ստանալիք մասի առատ քանակի վրայ:

Այն հանգամանքներում, երբ հօր կենդանութեան ատեն, բոլոր եղբայրներն են ցանկանում բաժանուել, հայրը ի հարկէ այլ ևս անդօր է լինում օգտուելու իր հայրական իշխանութիւնից և զրկելու նրանց: Այս տեսակ բաժանման դէպքեր հանդէս են գալիս, երբ հայրն արդէն ծերացած է և տան կառավարութիւնից յետ քաշուած է լինում: Բօրչալիում այսպիսի դէպքերում «եղբայրներն են հօրը բաժին տալիս» նրանք յաճախ մի այգի, մի արտ են յատկացնում նրան, որպէս զի նրա արդիւնքով ապրի, իսկ նրա մահից յետոյ կրկին բաժանուի եղբայրների մէջ: Նրբեմն էլ մի գումար են տալիս նրան, որ մի մասը ծախսէ, միւսն էլ թողնի թաղման և հոգէհայի ծախսերը հոգալու համար: Այս գումարը, որ 300 — 500 րուբլի է անում, կոչւում է հոգէբաժին: Նրբեմն էլ, եթէ նա դեռ ևս առողջ է, եղբօր հաւասար մասն են տալիս: Հայրն ընտրում է որդիներից մէկին՝ սովորաբար փոքրին և նրա մօտ ապրում է, թողնելով իր ունեցածը նրան: Իսկ եթէ առանձին է ապրում, մահից յետոյ եղբայրները կրկին հաւաքւում են թէ թաղման ծախսերը հոգալու և թէ նրա ունեցածն իրենց մէջ բաժանելու»¹:

Այսպէս ուրեմն նահապետական գերդաստանն ժամանակի ընթացքում ենթակայ է կազմալուծման, որի արմատները իսկապէս հարկ է որոնել հենց այդ հայրիշխանական ընտանիքի էութեան մէջ: Նահապետական

1) Ե. Լալայեան—Աղբաղբաղական Հանդէս X հատ, եր. 128

գերդաստանի այդ կազմալուծումն տրամաբանօրէն պիտի առաջանայ սօցիալ-տնտեսական էվօլիւցիօնի այն ազդակների ներքոյ, որոնց ենթակայ է ընդհանրապէս մարդկային ընտանիքը և ընտանիքի հիմք կազմող սեփականատիրական աշխարհայեացքը:

Որո՞նք են նահապետական գերդաստանի կազմալուծման այդ էական պատճառները:

XV

Ծանօթանալով նահապետական գերդաստանի ներքին կեանքի և դոյութեան սկզբունքների նշանակութեան հետ, նկատում ենք, որ այդտեղ անձը միանգամայն կլանուած էր համայնքի կողմից, կորցրած էր իր ինքնուրոյնութիւնը և հպատակուած էր բացարձակօրէն նահապետին, հայրական իշխանութեանը: Մի խօսքով՝ անձնաւորութիւնը նահապետական գերդաստանում զրկուած էր բոլորովին անհատական ազատութիւնից, մինչդեռ այդ նահապետական գերդաստանական կազմը մինչև այժմ էլ դուցէ, մեր հասարակական իդէալներում, ժողովրդի տնտեսական բարոյական յառաջդիմութեան վերաբերեալ հայեացքներում ոեպուել է մի հիմնարկութիւն, որը իբր իր դրական կողմերի շնորհիւ անհրաժեշտ է պահպանել, աւելի ևս ծաղկեցնել, եթէ ցանկանում ենք հայ ժողովրդի, գլխաւորապէս հայ գիւղացիութեան բարօրութիւնը, նրա տնտեսական առկունսութիւնն ու դոյութեան յարատեւութիւնը: Նահապետական գերդաստանի մէջ միայն տեսնելով ժողովրդի սօցիալ-տնտեսական յառաջդիմութեան դրաւականը, հասարակական բարոյականութեան հիմքերը, անշուշտ աղի արցունքներ պիտի թափէին այդ տեսակ ընտանեկան կազմի իդէօլօգները, ականատես լինելով: Թէ ինչպէս իրենց փայփայած հասարակական հիմնարկութիւնները միմեանց յետեւից հիւժուում, քայքայուում ու տապալուում են: Սակայն մի կողմը թողնելով սենտիմենտալ զգացումները նահապետական գերդաստանի

նկատմամբ, խորատուղուներ սառն դատողութեամբ և անաչառ մտքով այն միջնորդարի մէջ, ուր կեանք էր առնուում մի ժամանակ հայրիշխանական ընտանիքը և ապա քայլ առ քայլ բեկանուում, ենթարկուում ժամանակի ու պատմութեան անողոր հարուածներին:

Անհատականութիւնը, որը նահապետական գերդաստանի գոյացման առաջին օրից կլանուած, հալուած էր ընտանեկան համայնքի սահմաններում, իր կողմից էլ հիմք դարձաւ նաեւ նրա կազմալուծման: Անհատը կաշկանդուած էր ոտից մինչև գլուխ համայնքի շահերով: Համայնքը բնաւ երբէք թոյլ չէր տալիս ընտանիքի բազկացուցիչ առանձին տնձերին, որ սրանք կարողանային իրենց անհատական տաղանդը, շնորհը, աշխատանքային գործունէութիւնը զարգացնելու, կատարելագործելու ըստ իրենց կամքի, ըստ իրենց յատուկ ընդունակութիւնների: Մի շտեմանուած բան կը լինի հայ ընտանիքում, երբ հայ գիւղացին մի ինքնուրոյն արտաքոյ կարգի գործ սկսի առանց իր ընտանիքի նախանդամի, իր մեծի: Դա այն աստիճանի յանգուգն քայլ է հայ գիւղացու համար, որը առիթ կը դառնայ ընտանեկան ընդհարումների, երկպառակուումների: Ուրիշ խօսքով՝ հայ գիւղացին առանց իր մեծի հրամանի իրաւունք չունի իր հօղագործական արդիւնքը իր կամքով տնօրինել, ինքն իրեն առ ու ծախս անել, իր վարը իր հայեցողութեամբ սկսել, ամեն մի գործում, ամեն մի քայլափոխում հայ ընտանիքը պարտաւոր է իր մեծի, իր նախանդամի հրամանով շարժուել, նրա իրաւունքով նիստ ու կաց տնել¹:

Հետևապէս նահապետական գերդաստանը իր ամբողջ էութեամբ, թէ իր տնտեսական գործունէութեան տեխնիկայում և թէ իր սոցիալական յարաբերութիւնների միջնորդարում հակուած է աւելի շուտ դէպի հին պապենական տանդալազութիւնը, պահպանողականութիւնը, բւռնիւնան, քան թէ տոգորուէր ինքնագործունէու-

1) Սինանեան — Ընտանեկան բռնապետութիւն, «Ննկախ մամուլ» 1908 թ. № 7.

Թեան, ինքնուրոյն նախատեսութեան ու կենդանի յարմարեցման օգով: Այս տեսակ հանգամանքներում հասկանալի կը լինեն և այն երևոյթները, որոնք այնքան բազմաթիւ են և այնպէս բնորոշ իւրաքանչիւր նահապետական գերդաստանի կեանքում: Երևոյթներ, որոնք միանգամայն բացասական բնոյթ կրելով, կարծես անտես են եղել և չնայած իրենց ցայտուն, ահուկի գոյների, այնուամենայնիւ լուծեամբ են ընդունուել հայ նահապետական գերդաստանի փառաբանողների կողմից: Հետաքրքիր է չափ անատը Լէրուա-Ռօլէյի՝ այդ ֆրանսիական մանրագնին հետազոտողի կարծիքը լսել ոստական նահապետական գերդաստանների մասին, որոնց նա ուսումնասիրել էր Ռուսաստանում՝ իր եղած ատենը: «Չբաւոր ու խաւար ժողովրդների մէջ նահապետական՝ պատրիարխատական կողմը ոչ մի օգուտ չի բերում և չի կատարելագործում բարքերը: Ակնյայտնի է, թէ որքան չարիքներ են առաջանում Արեւելքի մեծ քաղաքներում ազդեալութեան խոտութեան ու բնակարանների նեղութեան պատճառով: Նոյն երևոյթները նկատելի են նաև Ռուսաստանում: Ոչ այնքան մեծ ծաւալով խրճիթում ապրում են մի քանի սերունդներ և բազմաթիւ ամուսնական զոյգեր: Երկար ու ձիգ ձմեռնային գիշերներին հայրերն ու որդիները, եղբայրները և օրանց կանայք ընտւմ են իրար հետ մէջ ընդ մէջ ուստական մեծ վառարանի շուրջը: Ձարմանալի չէ, որ մօտիկից դիտելով դիւղական կացը, մենք պիտի անշուշտ հանդիպենք սեռական խառնակ յարաբերութեանց այնպիսի դէպքերի, որոնք փչացնում են ոչ միայն մարմինը, այլ և հոգին: Նոյն իսկ այն ատեն, երբ գիւղացու ամուսնացած որդիները ապրում են, թէև միեւնոյն բազում, բայց և տարբեր խրճիթներում, այնուամենայնիւ նրանց ամուսնական յարաբերութիւնների անձեռնմխելութիւնը ու մաքրութիւնը չի կարելի ապահոված համարել: Նման միջնադարեան սէնիօրի, որի անձի համար նրա ճօրտ — գեղջկուհիները պարտաւոր էին իրենց մարմնի զնով յայտնի տեսակի

բնական տուրքեր հատուցանելու, տան նահապետն էլ իր գիրքի շնորհիւ երբեմն իւրացնում է որոշ իրաւունքներ նաև իր ստորագրեալ հարսերի վերաբերմամբ: Իբրև մեծ և իբրև հասակաւոր, որ յայտնի է ընտանիքի մէջ սպիտակ մօրուք, ծերուկ անուանելով, նա ստէպիչարն է գործ գնում իր անշափահա օրգիների կախեալ գրութիւնը և անթոյլատրելի հարկեր է հաւաքում սրանց նորատի կանանցից: Ընտանեկան օջախը այսպիսով սրբապղծւում է հէնց այն իշխանութեան ձեռքով, որի պարտաւորութիւնն է այդ գերդաստանի հսկիչը, պահպանողը (ինելւս)¹⁾

Արդեօք նոյն պատկերներն ենք չմեր տեսնում. հայ նահապետական գերդաստանի ներքին կեանքում, կենցաղի ձևերում: Վերոյբերեալ նկարագիրը տկամայ ուշքի առաջ է ունենալու իւրաքանչիւր հայ հետազօտողը, երբ ծանօթանում է հայ իրականութեան, հայ ժողովրդական բարքերի հետ: Հետաքրքիր է այդ տեսակէտից մի նկարագիր հայ ընտանեկան ներքին կենցաղի, որը գրւոնում ենք Սիսիանի վերաբերմամբ: «Երբ քնելու ժամն է հասնում, — իսկ ու շատ ուշ չէ լինում, — առաջ տան մեծը բոլորի ներկայութեամբ, աղօթք շնջալով, հանում է շորերը և պառկում: Նրանից մի քիչ յետոյ պառկում են միւս աղամարդիկ, միշտ աշխատելով, որ կրտսերը առաջից առաջ չպառկի: Ասլա հանում են տառը և աւագ հարսները, իւրաքանչիւրը տեղաւորւում է իւր ամուսնու կողքին, զաւակը մօտն առած: Ամենից վերջը մնում է փոքր հարսը, որ զգուշութեամբ հանգցնում է ճրագը, հանում և գնում է ամուսնու մօտ: Սովորաբար ամբողջ գերդաստանը ամառը էլլանում, իսկ ձմեռը տանն է քնում, մինի անկողինը միւսին մօտ: Միայն փոքր հարսինը սկզբնէլում առժամանակ «տան օթախումն» են ձգում»²⁾

Միայն նա, ով իրօք մօտկից ծանօթ է հայ նահապետական գերդաստանի բարոյական մթնոլորտին, այն-

1) М. Ковалевский—Происхождение семьи и собственности. Եր. 99—100

2) Ե. Լալայեան Սիսիան. Եր. 137.

տեղ տիրող խաւարին, մշուշապատ ներքին կեանքին, ընդունակ է հաստատելու, որ հայ նահապետական գերդաստանական կազմն էլ շատ չի տարբերուում վերոյիշեալ ռուս գերդաստանից։ Այնտեղ մի կեանք է տիրում, որը իբրեւ խորհրդաւոր սփինքս, լուռ և մունջ կանգնած է կողմնակի հանդիսատեսի առաջ և փայլում է լոկ իւր արտաքին տեսքով միամիտ և մակերևութօրէն ուսումնասիրողի աչքերին։ Որքան գաղտնիքներ կան պարփակուած, որքան ընտանեկան խորհրդաւոր պատմութիւններ են թաղուած այնտեղ և բնաւ լոյս աշխարհ չեն տեսնում, երբէք բանահաւաք ազգագրագէտին չեն հասնում։ Իսկ ո՞վ պիտի պատմի այդ բոլորը, արդե՞ք չխօսկան կիները, թէ այն կեսրայրներն ու այն մարդիկ, որոնք պատճառ են դառնում բարոյական ահիման և սքօղում ամեն ինչ արտաքուստ անմեղ, անարատ ընտանեկան բարքերով։ Աւելորդ ենք սեպում ծանրանալու այս հարցի վերայ, որը մեզ շատ կը շեղէր բուն նիւթից։

Յամենայն դէպս պէտք է շեշտել միայն, որ հայ գերդաստանական կազմը, ինչպէս էլ որ դա լինէր՝ լաւ թէ վատ, բարոյական թէ անբարոյական իր ներքին բարքերով, իրերի օբյեկտիւ զարգացումը, ենթակայ էր անցեալ դարու երկրորդ կիսից արագաբայլ կազմալուծման։ Այսօր մեր առաջն են նրա վերջին մնացորդները, հայ նահապետական «օճախից» մնացել են լոկ «պուճախներ»։

Երբ աչքի ենք անցկացնում այն բոլոր փաստերը, որոնք մեր բանահաւաքները առաջ են բերում իբրեւ պատճառներ հայ նահապետական գերդաստանի բեկանման, կը տեսնենք, որ նրանք բաղձաթիւ են։ Սակայն նրանց յիշած բոլոր փաստերը իսկապէս ոչ թէ պատճառներ են էական, հիմնական մտքով վերցրած, այլ աւելի շուտով առիթներ այդ կազմալուծման ու մասամբ հետեւանքներ աւելի սկզբնական էական պատճառների։ Ազգագրութեան մէջ յիշատակած բաղձաթիւ փաստերից առաջ ենք բերում, դասաւորելով էական նշանակութիւն և ընդհանուր բնաւորութիւն կրող օրինակները։

Բուլանըխում, ընտանիքի բաժանման, սկիզբը գլխաւորապէս կանայք կը գնեն, երբեմն ևս մարդիկ: Կանայք խմբուած լինելով տան մէջ և մանաւանդ բժախնդիր բնաւորութիւն ունենալով, չնչին բաներու առիթով վէճու կուլ հանելու շատ առիթներ կ'ունենան, այդ վէճերը երբեմն այնքան սուր կերպարանք կը ստանան, որ մարդիկ ուրիշ միջոց չգտնելով՝ եղբայրական խաղաղ առաջարկութեամբ կը բաժանուին իրարմէ: Երկրորդ և ամենամեծ պատճառը դեռ հօր կենդանութեան ժամանակ սրգոց առանձին դրամ պահելու և հարստութիւն գիղելու ամենավատ սովորութիւնն է (սարմիա):»¹⁾

Ջաւախքում ժողովուրդը բաժանման գլխաւոր պատճառը տեգերկնիկների անհամաձայնութիւնն է համարում, հետեանքը կուլներ են, որոնք առաջանում են նրանից, որ հարսերը չեն ցանկանում նախնի սովորութիւնով իրենց պարտականութիւնները կատարել տնային աշխատանքների վերաբերմամբ: Բացի դրանից այդ տեսակ կուլների առիթ են դառնում հարսների փոխադարձ գողութեան դէպքերը, սկեռուրի աշաուու և խիստ վերաբերմունքը դէպի հարսերը, կանանց արնագները, որոնցով փորձում են օգտուելու ամուսինները իրենց կանանց գիտութեամբ և գերդաստանի միւս անդամներից գաղտնի ու առանձին շահեցնելով դուրսը:²⁾ Գրեթէ նոյն երևոյթները գտնում ենք Բորչալիի գաւառում:³⁾

Սակայն կոն նաև բազմաթիւ փաստեր, որ ոչ միայն կանայք, այլ և այր մարդիկ էլ պատճառ են դառնում գերդաստանի կազմալուծման: Բուլանըխում «դրամատէր եղբայրները առաջուայ նման սիրով և սրտացաւանքով չեն աշխատէր տան օգտին, «խմ ու քում»-ի հետ ծուլութիւնն

1 Բենսէ—Բուլանըխ, Եր. 149: Նոյն գաւառի մասին տես «Բիւզանդիոն», 1899 թ. № № 870 և 871. «Օճախէն-պուճախ» յօդուածը:

2 Ե. Լալայեան-Ջաւախք, Եր. 181—183.

3 Նոյն—Բորչալիի գաւառ. Ազգագրական Հանդէս հատ. X, Եր. 126—129

ու անտարբերութիւնը կը մտնեն տանից ներս և քանի հատ սակի ունեցողի համար այլեւս տան չէն կամ աւել մնալը հոգ չի պատճառէր, որովհետեւ վստահ է (սարմիայի տէրը), որ եթէ տունը քանդուի (բաժանուել) էլ, ժառանգութեան մի մասին գոնէ տէր է ինքը և պատրաստի դրամով կարող է նոր տուն ու տեղ գնել և ապրել, թէրևս առաջուանից աւելի լաւ»¹⁾ Նոյնն ենք տեսնում Զաւախքում. «եղբօր չափահաս որդիներին աշխատանքն ընդհանուրին է պատկանում և անյապաղ յանձնուում է տան մեծին, սակայն ուս գրկուած է ժառանգութեան իրաւունքից. 20—30 տարի աշխատող որդեւ հայրը կամ եղբայրը հաւասար բաժին է առնում դուցէ 15 տարեկան եղբօր հետ: Նոյն հիմունքով էլ, երբ եղբայրներից մի քանիսը շատ որդիներ է ունենում, միւսները չեն յօժարում հաւասար աշխատել, քանի որ միւս եղբօր որդիները շատ են ուտում»²⁾

Վերջապէս գտնում ենք աղգադրական բանահաւաքածուի մէջ աւելի հիմնական ու ընդհանուր պատճառներ: Պարագմունքների տարբերութիւնը, որ շատ անգամ առաջ է դալիս վարելահողերի պակասութիւնից: Գերդաստանի անդամներից մի քանիսը գողթում են՝ քաղաքներում աշխատելու, ընդունում են այնտեղի գողափարներն ու սովորութիւնները. իրենց վաստակն ամբողջովին տան մեծին չեն ուղարկում, շատ անգամ ցանկանում են իրենց կնոջը իրենց մօտ տանել, իրենց երեխային ուսման տալ, մինչդեռ գերդաստանը հակառակում է, որովհետեւ միւս երեխաներին ուսման չեն տուած կամ բոլորովին չի կարելի տալ: Անդամներից մի քանիսն էլ արհեստներ են սովորում և աւելի վաստակելով քան երկրագործ անդամները, ցանկանում են բաժանուել, իրենց ամբողջ վաստակը իրենք վայելիլու»³⁾ Հոմանիշ երևոյթներ ենք գտնում

1 Բէնսէ—Բուլանըխ, եր. 150

2 Ե. Լալայեան—Զաւախք, եր. 182

3 Ե. Լալայեան—Բորչալիի գաւառ. «Աղգադրական Հանգէս». X հատ. 126 եր.

Ջատիքում,¹⁾ և այլուր²⁾

Վերոյիշեալ բոլոր փաստերից հետեւում է մի անժխտելի եզրակացութիւն, որ անհաւաստեալութիւնը գլուխ է բարձրացնում գերդաստանի համայնական կեանքում: Այդ անհատական բնազդն է, որ քանզում, տապալում է հայրիշխանական ընտանիքի ամբողջ շէնքը, ստիպում է գերդաստանի չափահաս անդամներին պահանջելու, որ իւրաքանչիւրին տրուի իր անձնական տնօրինման ազատ իրաւունք: Ծնւում են անձնական շահեր համայնականի փոխարէն: Հենց այդ անհատականութեան գիտակցութեան արթնացումն է, որով կարելի է բացատրել այն մի անգամ արդէն շեշտած երևոյթը, որ աւագ եղբայրը ժառանգելով հօրը նահապետական իրաւունքները գերդաստանում, այնուամենայնիւ չի վայելում այն իշխանութիւնը, որով օժտուած էր նահապետը:

Սակայն այդ անհատականութիւնն էլ ինքնըստինքեան մի երևոյթ է և ոչ պատճառ. դա մի հետեանք է աւելի հիմնական, էական պայմաններից բղխած, մի սկզբնական պատճառից հետեւող, որի վրայ անհրաժեշտ է կանգ առնել:

XVI

Անհատականութիւնը հայ նահապետական գերդաստանի մէջ առաջանում է զուտ տնտեսական պատճառներից, որոնք և իսկապէս կարելի է սեպել հայրիշխանական ընտանիքի կազմալուծման էական գործոններ: Տնտեսական տիրող պայմաններում զարգացած նոր արտադրողական յարաբերութիւնները խախտում են համայնական սեփականատիրական աշխարհայեացքը: Աշխատանքի հասարակական բաժանումն քայքայում է նահապետական գերդաստանի ամբողջութիւնն և ստեղծում է մասնաւոր, անձնական սեփականութեան ձգտումներ:

Ներկայ աշխտութեան սկզբներում արդէն առիթ ունեցանք վերլուծելու նահապետական գերդաստանի տըն-

1 Ե. Լաւայեան—Ջատիք, եր. 182.

2 Зелинский—Народн.—юридич. обычаи.

տեղական շէնքը, նրա սեփականատիրութեան խիստ համայնական բնոյթը: Նահապետական գերդաստանի տնտեսական կազմի այդ համայնականութիւնը բղխում է արտադրութեան գերիշխող եղանակներից, որոնք ըստ իրենց կարգի պայմանաւորում էին նիւթական բարիքների բաշխման ու սպառման այս կամ այն ձևի տիրապետումն: Նահապետական գերդաստանի միաբանացած, այլապէս համայնական սպառումն, որի հետ արդէն ծանօթ ենք, բնականօրէն հետևում է ու անհրաժեշտօրէն ծագում է արտադրութեան համայնական, համահաւաքական ձևից: Արտադրութեան այդ ձևն էր, որ բնական տնտեսութեան շրջանում ամուր էր պահում համայնական սեփականութեան սկզբունքը, որով ղեկավարւում էր և իւր գոյութիւնը առաջ տանում հայ նահապետական գերդաստանը: Վերջապէս նոյն այդ արտադրողական համայնական ձևն էր պատճառը, որ գերդաստանական համայնական գոյքի մէջ տեղի ունէին այնպիսի բացառութիւններ, ինչպիսին էր կանանց «արնագինը» կամ «սարմիան» (Բուլանըսում): Որովհետև արնագինն ու սարմիան գոյանալով նուիրատուութիւններից, որոնք հարսերը ստանում էին հիւրերից իրենց նշանդրէրի, հարսանիքի, երեստեսուկի այլ և ծէսերի ատեն, չէին ներկայացնում համայնական ձևերով ստեղծուած բարիքներ, ուստի և չէին կարող մտնել գերդաստանի համայնական սեփականութեան մէջ:

Սակայն ինչպէս էին առաջ գալիս համայնական արտադրողական այդ ձևերը: Նախնական մարդկանց մտաւոր — ֆիզիկական ոյժերի նւազ քանակը, գոյութեան գոռ կռիւը տիրող բնական — տնտեսական պայմաններում ստիպում էր արեւնակից խմբակցութիւններին միացնել իրենց անհատական ճիգերը և ընդունակութիւնները կեանքի պահպանութեան կռիւ մղելու արտաքին բնութեան ու շղապատող միջավայրի դէմ: Այս պայմաններում հանդէս էր գալիս տնտեսական շահերի ընդհանրութիւն, ուրեմն և համայնական գոյքի սեփականատիրական սկզբունքը: Այսպիսով ընտանեկան համայնքը աճեց ու զարգացաւ

տնտեսական պայմաններում: «Տնտեսական պայմաններ ասելով, որոնք համարում ենք հասարակականութեան պատմութեան գլխաւոր հիմունքը, հասկանում ենք այն ձեւերն ու եղանակները, որոնց օգնութեամբ տուեալ հասարակական դարեչըմանի մարդիկ արտադրում են գոյութեան միջոցներ», բացատրում է Էնգէլսը: Մարդկութեան կուլտուրական զարգացման ընթացքի համեմատ, աճում են նաև նրա կարիքները, իսկ գոյութեան միջոցների պիտանի նիւթերի քանակը սահմանափակ է: Եւ նիւթի քանակի այդ յարաբերութիւնը զգալի է դառնում ազգաբնակչութեան աճման հետ միասին: Սրա համեմատ էլ անհրաժեշտութիւն է զգացւում բարեփոխել, կատարելագործել արտադրութեան տեսակներն ու եղանակները, այսինքն ծախսել աշխատանքը ըստ կարելոյն տնտեսական կերպով: «Սակայն հասարակ գիտողութիւնն էլ ցոյց է տալիս մեզ, որ ոչ բոլոր մարդիկ ի բնէ հաւասար կերպով ընդունակ են բոլոր աշխատանքներին: Անհատների տարբեր մարմնական ու հոգեւոր յատկութիւնները պայմանաւորում են աշխատանքի յաջողութեան նկատմամբ զգալի տարբերութիւններ: Եւ այն տարբերութիւնը հասարակութեան պրօգրեսիւ զարգացման հետ, կամ՝ այլապէս ասած, աշխատանքի միջոցով կատարւող նպատակների աճող բազմակողմանիութեան հետ, աւելի և աւելի մեծանում է: Սրան միանում է նաև երկրորդ հանգամանքը: Աշխատանքի իւրաքանչիւր նոր նպատակը մեր բնութեան մէջ գտնում է իրեն ընդգիմադրութիւնն, որը սակայն սովորութեան շնորհիւ աստիճանաբար նուազում է և ի վերջոյ իսպառ չբանում: Այդ բոլորը աշխատանքի կիրառման միջնակրորդ սահմանափակման մէջ և ամեն տեսակ ընդունակութիւններից օգտուելու նպատակով նրա ըստ կարելոյն մեծ անհատականացման մէջ, ստիպում է մեզ տեսնել տնտեսութեան մի պահանջ:»¹)

Սյալիսով հասարակութեան տնտեսական կեանքում գոյանում է աշխատանքի բաժանումն, որի ազդեցութեան

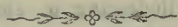
¹ K. Bücher-Arbeitsgliederung u. soziale Klassenbildung.

ներքոյ՝ ստեղծուով է անհատականութեան հասկացողութիւնը, ձգտումը՝ Այդ նոր հասկացողութիւնը աստիճանաբար քայքայում է ընտանեկան համայնքի հիմքերը և տանում է դէպի բեկանում։ Անհատականութեան ազդեցութեան ներքոյ ընտանեկան համայնքի իւրաքանչիւր չափահաս անդամը լեցւում է այն գիտակցութեամբ, որ իրեն արուէր իր անձնական ստացուածքներէ տնօրինման լիակատար իրաւունքներ, տրուէր ինքն իրեն պատկանելու իրաւունք, համաձայնեցնել իր գործողութիւնները սեփական ցանկութիւնների հետ, մի խօսքով ծագում է մի ձրգտում, այն է՝ երաշխաւորել իրեն մի որոշ կենսական ազատութիւն։ Ահա այստեղ է իսկապէս աստղարեղ դալիս մասնաւոր սեփականութեան հարցը, այն նշանակալից երեւոյթը, որ անմիջական առիթ է հանդիսանում հայ իրականութեան մէջ կատարուող նահապետական գերդաստանների բեկանման։

Բնական տնտեսութեան անկմամբ, երբ հասարակական տնտեսական գործունէութեան մէջ հանդէս են գալիս նոր գործօններ, ակներև է, որ այն տնտեսական պայմանները, որոնց միջավայրում ապրում էր հայ գիւղացիութիւնը և իւր նիւթական գոյութիւնը պահպանում, այլևս չեն կարող նախկին նշանակութիւնն ունենալ։ Միւս կողմից էլ հայ ազգաբնակչութեան քանակի աճումը լրացնում էր տնտեսական պայմանների այդ աննպաստ ու իրերի բէալ կազմին անհամապատասխան դատաւարումն։ Կտալիտալի յաղթական գնացքը և արգիւնաբերական արտադրութեան նոր եղանակները արդէն վաղուց երերել են իր տեղից ու միանգամայն յեղաշրջել այն տնտեսական գործունէութեան բնոյթը, որը այնպէս յատուկ էր նախկին դարերի հայ իրականութեան և որի վրայ էլ հիմնուած էր հայ նահապետական գերդաստանի օոցիալ—տնտեսական բովանդակ կեանքի պատմութիւնը։

Խ. Մամուլեան.

Վերջ

ՅՈՎՍԷՓՈՍԻ ՀԻՆ ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(The Sournal of Theological Studies. (Յուլիս) 1908 (Vol. IX. № 36).

1787 թուին Կ. Պօլսում տպագրուեցաւ մի հայ գիրք 496 էջից, որի վերնագիրն էր. —

«Գիրք Պատմութեանց Յովսեպոսի Եբրայեցւոց յաղագս Պատերազմի Հրէից ընդ Հռովմայեցիս և աւերման Երուսաղէմի: Թարգմանեալ ի Լատինացւոց բարբառոյ ի Հայոց լեզու, ի ձեռն ուրումն Իլովացւոյ Ստեփանոսի [ա. ի. լէմբէրգցի], Բանին Աստուծոյ սպասաւորի»: —

Ապա հետեւում է մի այլ վերնագիր-էջ, ուր Ստեփանոսը նկարագրում է իբրեւ «երջանկակրօն միաբան... Սուրբ գահի... գերիմաստ վարդապետ ... քաջամուտ և հարազատ թարգմանիչ, ի թուականութեանն մերում ՌՃԹ» (=1660):

Այդ հատուածին հետեւում է.

«Իսկ նարգինիս տպագրութեամբ ի լոյս ածեցեալ ի ստոյգ ձեռագրէ նոյնոյ Թարգմանչին ի Լուսակառոյց Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, վեհփառ հրամանաւ Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, ի յեթներորդում ամի հայրապետութեան նորին»:

«Եւ ի Պատրիարկութեան սրբոյ Երուսաղէմի և Կոստանդնուպօլսոյ, տեառն Յովակիմայ և տեառն Զաքարիայ Աստուածիմաստ Վարդապետաց և Արհի եպիսկոպոսաց»:

«Ի տպարանի Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ.

«Ի թուոյ Փրկչին, 1787. և ի մերում թուականիս, ՌՄԼԶ»:

Այս Ստեփանոսը ծնուած էր Լեհաստան, բայց կրկին գաղթած Հայաստան և իւր երկերից շատերը գեռ ևս զարգարում են Էջմիածնի հայրապետական գրատան գարակները, նորանք պարունակում են մի մեծահատոր

Հայ-Լատին բառգիրք, Արիստոտելի բնագանցութեանց թարգմանութիւնը՝ ընդօրինակած շատ ու շատ անգամ, թարգմանութիւն Դիոնիսիոս Արիստագացու*, թարգմանութիւն Հարանց վարքի, որ կոչուում է «Հայելի Կենաց»**), Պոսէլի «Liber Causarum».—

Յովսէփոսի մեր ձեռքն ունեցած հատորի վերջում կան բազմաթիւ յիշատակարաններ։ Դոցանից առաջինը մի յիշատակարան է կցած Ստեփանոսի թարգմանութեան նոյն իսկ իւր սեփական ձեռքով գրուած օրինակին իւր իշխանազուն բարեկամի՝ Երնջակի Ապրակունեաց Ս. Յովհ. Մկրտիչ վանքի վերանորոգող Յոհան Կարճաւանցու ձեռքով։ Այդ Յոհանը պատմում է, որ յաճախ լսած լինելով Յովսէփոսի մասին, համոզում է Ստեփանոսին թարգմանել նորա երկը և ինքը, իբրեւ բարեկամական մի յիշատակ, պահում է իւր մօտ թարգմանչի ինքնագիր օրինակը†։

Մի երկրորդ յիշատակարանի մէջ գրքի հրատարակողը յայտնում է, որ Յոհանի յիշատակած Յովսէփոսի նախնադոյն թարգմանութիւնը անյետացել է Լէնկ-Թէմուրի արշաւանքի ժամանակ և ոչ մի տեղ գտնել չէր կարելի։ Ուստի և, Ստեփանոսը, կրկին թարգմանեց այդ Փիլիպոս կաթողիկոսի օրով. «Եւ մինչ սկսաք—շարունա-

*) ... Վերջինս Ը. դարում ապրող Ստեփանոս Սեւեցու հնագոյն թարգմանութեան մի այլ, նորեց աչքէ—անցրած գործ է։
Ծան. հեղ.

**) Թարգմանած լեհերէնից։
Ծան. հեղ.

†) ... «Յօհան ... Եղբայր ըստ մարմնոյ տեսառն Եսայեայ շինողի սուրբ Կարապետի վանիցն ապրակունեաց ... դաւառաւ ի Մեղրոյ և գեղջաւ Կարճաւանցի. լսէի միշտ ի զիրոսամենայն պատմադրութեանց հայոց յաղաքս Յովսէփոսի և տեսանէի վկայութիւնսն առ ի նմանէ և ցանկայի ... և ոչ երբէք տեսանէի ... վասն այսորիկ ... միշտ թախանձէի ... զեղբայրն մեր զաէր Ստեփանոս վարդապետն Լեհացի առ ի թարգմանել։ Որոյ խոնարհեալ յաղաչանս մեր սիրով թարգմանեաց ... և զսա որ իւրով ձեռամբ է գրեալ, առեալ վասն իմ պահեցի, զի եղիցի սա յիշատակ ... նորին»։
Ծան. քաղ.

կում է յիշատակարանը, — տպել զգիրքս, թէպէտ և եկին
ի ձեռս մեր օրինակը գրեցեալք այլ գրչաց, սմանք
ստոյգ և ոմանք սխալք, այլ մեք զայնս հեղինակի գրքոյս
համեմատեցաք (sic). և զտպեալս որ կայ ի միջի, ի հե-
ղինակէն առաք. այս է ի ձեռագրէն, զոր նոյն ինքն իւր-
վացի տէր Ստեփանոս վարդապետն իւր ձեռամբն էր
գրեալ. որ և նոյնն եղեալ կայր ի գրատանն սրբոյ Աթո-
ռոյս էջմիածնի Մինաս արքեպիսկոպոսն, որ հա-
րազատօրէն ընթերցեալ զհեղինակն գրքոյս, զխառն տե-
ղիս գրուածոցն պարզեաց և ի յերկարութիւնս տանցն,
զիւրաբանչիւր բանս գլխագրով տնտեսաց Մի այլ
տեղ հրատարակողը գրում է. «էր սա (Յովսէփոս) թարգ-
մանեալ ի վաղնջուց ժամանակաց ի նախնի վարդապե-
տացն մերոց ի մեր լեզու և ի գիր, վասն օգտութեան ինչ
իրաց և վասն լրութեան աստուածային գրոց՝ զոր կանուխն
տաացաք* . որպէս գրէ գրասէր վարդապետն մեր Յօհան
Կորճաւանցի յիւրումն յիշատակարանի. և որպէս տեսա-
նեմք մեք զօմանս բանս սորա ի վկայութիւն առեալ ի
նախնի վարդապետաց մերոց սրբոց, զոր օրինակ ի սրբոյն
Գրիգորէ Տաթևացւոյն (1340—1411) և այլոց, Իսկ ի լի-
նիլ խտագոյն տառապանաց աշխարհիս Հայոց ի Լանկ-
թամուրայ աշխարհաւերէ և այլոց հինից**, սպառեալ է
և այս գիրք ընդ այլ շահաւէտ և օգտակար գրեանց մե-
րոց. որ և ոչ ուրեք երբէք գտանի»:

Հայ մատենագրութեամբ զբաղուողներն ամենքն ևս
ենթադրել են, որ այս յիշատակարաններն արժանի են
ամենայն վստահութեան և թէ Յովսէփոսի նախագոյն
թարգմանութիւնը յիրաւի անհետացած էր և որ 1787 թ.
հրատարակած բնագիրը պարզապէս ժէ. դարու մի
թարգմանութիւն է. Ռուփինոսի լատիներէնից՝ Սակայն

*) Բնագիրը, «զոր կանուխ ասացաք» և ոչ «ստացաք», որ
թարգմանուած է սխալմամբ «and we posed it» փոխառակ
«and we said it precedently»:

Ծնթ. քրդմ.

**) Յայլոց հինից» = ley thu other extortions» և ոչ and with
auctients».

Ծան. քարգ.

մի քանի տարի առաջ, առիթ ունեցայ համեմատել այդ Յոյն բնագրի հետ. մասնաւորապէս էսոէնների նկատմամբ և այնպէս յանկարծակիի եկայ լեզուի դասական ոճի և յստակութեան կողմից, որ այդ մասին բարեկամիս՝ հ. Պարոնեանին դիմեցի, խնդրելով Յովսէփոսից հատածներ և կոչումներ որ ունէր Հայ նախնի հեղինակների մէջ, համեմատելու տպագրուած բնագրի հետ, որը և ընձեռնեցի նորան, քանի որ հ. Պարոնեանը երբէք տեսած չէր. իւր մահից քիչ առաջ գրեց ինձ, որ կոչումներ կան Մովսէս Խորենացու մէջ, բայց որ յատկապէս մասնացոյց չէր անում. թէ որ մասերում, Հետեւելով այդ ցուցմունքին, գտայ բազմաթիւ հատածներ, ուր այդ վիպասանը, որը գրեց, ինչպէս ոմանք ապացուցանում են 700 թուականների շուրջը, իսկ ես՝ ենթադրում եմ 500-ից առաջ, — ամբողջ ասուածքներ է հիւսում այս թարգմանութիւնից իւր բնագրի մէջ. Ապացոյց՝ երկու օրինակ բաւական կը լինի.

Մով. Խոր. Գ. Բ. գլ. ԺԹ. Յովս. Պատ. Պատ. գլ. Ա.
2 § 3. հետ.

Իբրև ետես նիւրկանոս հրէից... եթէ զգօրս հռոմայեցւոց փախսական արարեալ, զոմանս ի ծով, զոմանս ի քաղաքս, խաղաղութեամբ ընդ երկիրն անցանէր Բարդաղիրան... առաքէ յերուսաղէմ հանդերձ հեծելազօրու, իբր թէ ի պատնառս խաղաղութեան, բայց ի գաղանիս օգնել անսիգոնեայ... եւ տակառապէսին դառով խրատ տուեալ հիւրկանու, զի առ Բարդաղի-

Ընդ նիւրկանու և Փասայի լոսի կուռին... զամենեանն ի փախուս գարձոյց զոմանս ի քաղաքս զոմանս ի տաճարն և զայլս ի ձորն վերջին փակեաց. Յայնժամ Անտիգոնոս խնդրեաց զպալարոս իբր ի պատնառս խաղաղութեան... զպարթեան հանդերձ եւ. հեծելով ի քաղաքն հիւրկանութեան ընկալաւ. որ եկեալ էր իբր թէ համոզել զնոսա ի խաղաղութիւն, բայց խկապէս

բան երթիցէ վասն աւերածոյ աշխարհին...

... առ Բարզափրան ի ծովեզրն ի գիւղն որ կոչի Էֆփայոն:

Եւ Բարզափրան խորամանկութեամբ պատուէր ըզնոսա. եւ ինքն յանկարծակի գնացեալ անսի մնացելոց զօրացն հրամայն սայր ի բուռն առնուլ զնոսա...

Եւ Բարզափրանայ հրաման տուեալ սակառապեսին հայոց յերուսաղէմ ըզՀերովդէս որսալ. իսկ սակառապէսն ելեալ արսափաւն զպարիսպն զՀերովդէս պատրել. զոր չառեալ յանձն Հերովդէի, այլ ոչ կալ ի քաղաքին երկուցեալ ի պատումանէ անտիգոնեանցն. ի գիւղերի ի ծածուկ ընտանեօքն հանգեալ առ եղումայեցիս փախչէր:

օգնել անսիգոնեայ: Ապա Փարսպելոսի դառով խրատես, զի առ Բարզափրան հրեշտակութեամբ երթիցէ վասն խաղաղութեան...

... և նորա գնացեալ ի տեղի ինչ ծովեզրեայ, որ կոչի Էֆփայոն զդաւն իմացան.

... Եւ Բարզափրան խորամանկութեամբ հրաժարէր... Եւ ինքն յանկարծակի գնաց անսի առ Պակարոս, մնացելոց զօրացն հրաման տուեալ ի բուռն առնուլ զՓարսպելոս և ըզՀիւրկանոս...

... Ապա սակառապէսն հրաման տուեալ զՀորովդէս որսալ, ջանայր պատրել զնա, զի ելանիցէ արսափաւն քան զպարիսպն... ոչ էառ յանձն արսափաւն ելանել... Հերովդէս ի գիւղերի հանդերձ ընտանեօք և բարեկամօք իւրովք յերկիրն եղովմայեցւոց անգիտելով թշնամեացն փախստեայ գնաց:

Աւելացնումք եւ մի այլ աւելի կարճ օրինակ, այլ քաղմածիւ ուշադրաւ օրինակներից.

Մով. Խոր. Դ. Բ. գլ. ԻԵ. Յովս. Դիրք Ա. գլ. 21 §11 (425).

Որովք լցեալ զհրապարակքս անտիգոնեացւոց քան զսաւանաւ երկայնութեամբ

Ոչ տալաքէն ասորւոց Անսիոք քաղաքին զանանց և զանկալի հրապարակն տըղ-

յասակեաց կնասալ յասա-
կօֆ, զի ուխտաւորք յատա-
կայն դիւրագոյն կարգեա-
ցեն առ ոչ ինչ վնաս ու-
նել քաղաքին: Բայց...

ժաշիր քսան վսաւանաւ եր-
կայնութեամբ յասակեաց
սայիսակ կնասալ յասակօֆ.
և փողոցիւք զարդարեաց առ
ի վանել զուղիս անձրեաց.
զի մի ինչ վնաս առնիցեն
քաղաքին. բայց...

Մովսէսի այսպէս անուանուած Հայոց պատմու-
թիւնը մի վիպասանութիւն է հիւսուած ի միասին ամեն
տեսակի հեղինակների քաղուածներէց, որոնք 500 թուա-
կաններին ապրող բիւզանդական կրթութիւն ստացած մի
Հայի համար դիւրամատչելի էին իւր սեփական կամ Յոյն
լեզուով: Ասորական, Պարթևական և Վիրական աղբիւրների
իւրաքանչիւր քաջագործութիւն կարող էր հայերի յաւակ-
նութեան նիւթ լինել: Այդ գլուխների մէջ, որոնցից ես
քաղում եմ վերն առաջ բերած Յովսէփոսի կտորները,
նա Պարթևներին դարձնում է պատուական հայեր: Պարզ
է, որ նա (Խորենացին) ձեռքի տակ ունէր «Հրէից
Պատմութեան» թարգմանութիւնը. համարեա յար և նման
1787 թ. հրատարակած օրինակի հետ: Նոյն իսկ եթէ
նա գրուած լինի այնչափ ուշ, ինչպէս 700 թուականների
մօտերը, ապա Յովսէփոսի թարգմանութիւնը պէտք է
առ նուազն հազար տարի հնագոյն լինէր, քան այն որ
տալիս է Ստեփանոս Լեհացին 1660-ին:

Դառնանք այժմ մի հնագոյն հայ աղբիւրի, որ բո-
վանդակում է ընդարձակ քաղուածներ Յովսէփոսից: Դա
Եւսեբիոսի Պատմութեան նախնագոյն հայ թարգմանու-
թիւնն է, կատարուած Մեսրոպի ձեռքով, 450-ից առաջ,
որի թուական որ ընդունել են Ուսուցչապ. Մերքս. Դ.
Նէստլ. Պ^ր Նօրման Մակ լին, Դ^ր Ե. Պրէօշըն (Prof Merx,
Dr. Nestle, Mr Norman Mclean, Dr E. Preuschen) և ու-
րիշները: Այդ քաղուածները մենք յար և նման ենք գրա-
նում 1660 թ. տպագրուած բնագրի համապատասխան
կտորներին. սակայն չչտապենք եզրակացութեան յանգե-

լու, որչափ և բնական լինէր Կնթադրել, թէ Եւսեբիոսի թարգմանիչը այդ կտորների բնագիրն առել է Յովսէփոսի արդէն գոյութիւն ունեցող մի թարգմանութիւնից: Մեզ համար փոխառութեան հարցն այլ կերպ է դրոււմ և այդ քաղուածներն առնուած են հայ Եւսեբիոսից: Սորանից հետեւում է, որ այդ երկու հեղինակներից,— Եւսեբիոս ու Յովսէփոս,— վերջինը պէտք է և աւելի ուշ թարգմանուած լինի հայերէն, և որ նորա թարգմանիչը, արդէն ծանօթ լինելով հայ Եւսեբիոսի հետ, նեղութիւն կրելուց խուսափում է, երբ հասնում է այդ հատածներին, պարզապէս արտագրելով դսրա Եւսեբիոսից: Մի պարզ օրինակ բաւական կլինի. Այստեղ նախ տալիս եմ Ռուբինոսի թարգմանութիւնը. ապա Դ^ր Նէստլի հարապատ թարգմանութիւնը՝ հին Ասորերէնից, և ապա վերջապէս զուգադիժ էջերով հայ տպագրած բնագրի թարգմանութիւնը և Յունարէնը:

Bel. Iud. V. 10 § 2.

Distioribus quidem luanere etiam sicut profugere, par causa erat pereundi: nam quassi transfugere voluisset, propter patrimonium quisque occidebatur. Cum fame autem crescebat desperatio seditiosorum, et in dies singulos utrumque malum amplius accendebatur. Et palam quidem nulla erant frumenta, irrumpentes autem scrutabantur domos. Et siquidem iuvenissent aliquid, los qui negaverant verberabant; si vero nihil iuvenissent, quasis diligentius celavissent, tormentis itidem afficiebant. Habendi autem argumento erant corpora miserorum, cum ea quae solidis viribus starent, abundare putarentur, tabidi autem transfigebantur: nec rationis esse videbatur, statim fame moriturus occidere.

Die Kirchengeschichte des Eusebius aus dem Syrischen übersetzt von Elerhard Nestle (Leipzig, 1901). Գրք. III 41. 6.—Iosephus *De Bello Iud.* v 10 § 2.

Denjenigen, welchen ein Besitz war, war zu bleiben oder umzukommen gleich für sie. Unter dem Vorwand

nämlich, den sie einem (A, gegen einen) andichteten, als ob er an die Römer ausliefern wollte, kam er um wegen seines Besitztums. Und mit dem Hunger wurde auch die Fröchheit der Aufwiegler stark, und jeden Tag entflamnten sich diese zwei Ubel. Weizen aber wurde offen auch an keinem Orte mehr geslhen. Sie spaangen nämlich und traten ein und durchsuchten die Häuser. Und wenn sie etwas fanden bei einigen und leugnend, schulgen sie sie, und wenn sie nichts fanden, so folterten sie sie als Leute, die aus Not verborgen hätten. Des Beweis aber (A nämlich), ob einem etwas war oder nicht, war das Aussehen der Leiber der Kranken. Und diejenigen von ihnen, deren Leiber feststanden, galten als solche, deren Nahrung reichlich sei; Zu töten aber diejenigen, die vor ihrem Hunger nahe waren zu sterben, das war ohne Gedanke.

1787 ζωη ζρωωρ.

θνην ρνωηρην ρωω ηρηζη
(Niese).

Quicunque habebant pösses-
siones, manere atque pèr-
di par erat illis, nam per prae-
textum quem concinnabant
in accusationem quam inten-
tabant hominibus, quasi ad
Romanos manum uelit dare,
perdebatur ille propter posses-
siones eorum. Ae secundum
famem († etiam) audacia con-
turbatorum inualescebat, et
in dies singulos duo mala
ista [magis magisque] accen-
debantur. Frumentum autem
palam omnino nullibi appa-
rebat, quia celeriter ibant
intrabantque domes et cellaria

Τοὺς γε μὴν εὐπόροις καὶ τὸ
μένειν πρὸς ἀπωλείαν ἴσου ἦν.
Προβάσει γὰρ αὐτομολίας ἀνη-
ρεῖτό τις διὰ τὴν οὐσίαν. Τῷ
λιμῷ δ' ἡ ἀπονοία τῶν στα-
σιαστῶν συνήκμαζε, καὶ καθ',
ἡμέραν ἀμφοτέρα προσεξεκαίετο
τὰ δεινὰ. Φανερός μὲν γὰρ
οὐδαμοῦ σῖτος ἦν, ἐπεισπηδῶν-
τες δέ διηρηνύων τὰς οἰκίας,
ἐπειδ' εὐρόντες μὲν ὡς ἀρνη-
σαμένους ηἰκίζοντο, μὴ εὐρόντες
δ' ὡς ἐπιμελέστερον κρύψαντος
ἐβασάνιζον. Τεχμήριον δὲ τοῦ
τ' ἔχειν καὶ μὴ τὰ σώματά
τῶν ἀθλίων, ὧν οἱ μὲν ἔτι συνεσ-
τῶτες εὐπορεῖν τροφῆς ἐδόχουν,

(† et peruestigabant) et scrutabantur. Et siquidem apud aliquem aliquid inuenirent, († et) qui negabant. uerberabant plagis crudelitatis. Si uero nihil inuenirent († apud hominem), *quasi* propter famem [diligentia] celauissent, immanibus [itidem] tormentis cruciabant illos. At argumentum († demonetratium) *habendialiquid uel non habendi corpora* miserorum *erant*. Gumui († cunque) ex illis erant corporibus († suis) [fortes], opinione niderentur quod cibus abundans esset illis. [Marcesentes autem corpore trucidati sunt], *et* occidere eos qui fame propinqui erant mortui [non erat discretio].

οἱ τηρόμενοι δὲ ἤδη παρωδεύοντο, καὶ κτείνειν ἄλογον ἐδόκει τοὺς ὑπ' ἐνδεΐας τεθνηξομένους αὐτίκα.

1787 թ. տպագրած Հայ բնագիրը լատիներէնի դարձնելով, անկիւնաւոր փակագծերի մէջ առայ,—այսպէս [...],—Եւսեբիոսի հայ թարգմանութեան մէջ յայտաւած նիւթը, և կը որ փակագծերի մէջ աւելացրի,—այսպէս (†) այն, ինչ որ աւելացրած է այդ թարգմանութեան մէջ, Ընդգծած բառերը տարբեր կերպով են առաջ բերած այդ թարգմանութեան մէջ, այսպէս որ. *quasi* փոխարէն *qui*, և *habendi corporo* . . . *erant* փոխարէն *ուինի* *si esset cuiusuis aliquid siue non esset species corporis* . . . *erat*, Ասորական բնագրին ճիշդ համապատասխան: Այս երկու փոփոխութեան մէջ նկատուի՝ ենք Յովսէփոսի նախնադոյն թարգմանչի ազդեցութիւնը՝ յարմարեցրած Յունականին, մի թարգմանութիւն, որ կատարուած է Ասորականից, որովհետեւ Յունարէնն ունի ռօ՞

տարուած 1660 թ. Ստեփանոս Լեհացու ձեռքով, Ռուսիոյ լատին բնագրից։

Եւսեբիոսի մէջ ունեցած հատածները մեզ մի շատ գեղեցիկ քննաչափ (criterium) են տալիս, թէ մինչ ռուստիճան կրկին ձեւափոխութեան է ենթարկուել նախնական հայ բնագիրը 1660-ին Ստեփանոսի ձեռքով լատիներէնի հիման վրայ։ Իւր աշխատանքի չափը փոփոխական է եղած, բարեբաղտաբար, և երբեմնակի միայն չափազանցութեան հասցրած։ Բայց և այնպէս, այդ էլ բաւական է եղել խառնարեւել տպագրուած օրինակը, ինչպէս մի վկայ Յոյն բնագրի։ Որովհետև ուր էլ չբանանք գիրքը, մենք կը գտնենք, գուցէ, վեց տող՝ ակնհերիւ թարգմանած Յունականից Ե. կամ Զ. դարում. բայց եօթներորդ տողի մէջ նախադասութեան մի այլ ձև կամ դարձուածք փոխ առած Ռուսիոյնոսից։ Շատ յաճախ բառերը նոյն նախնական թարգմանութեան բառերն են, բայց խօսքի դարձուածքը կազապարուած լատինականի հետևողութեամբ։

1787 թ. հրատարակիչներն հաւատարմութեան են, որ նոքա ձեռքի տակ ունէին հայ թարգմանութեան այլ ձեռագիր, բայց Ստեփանոսի ինքնագիր օրինակն ունենալով, մի կողմ են թողել դոյցա։ Այդ այլ օրինակներն, անշուշտ, նախնական թարգմանութեան անաղարտ բնագիրն ունէին և շատ ու շատ ցանկալի է, որ հայ բանասէրներն իրենց մատենադարանները մի նոր խուղարկութիւն ձեռնարկէին և աշխատէին դանել իրենց Ե. դարի ազնուագոյն յիշատակարաններից մէկի անարատ օրինակը։ Յայտնի է, որ նախնական թարգմանութեան մի օրինակը կորած է 1832 թ. Կապի մօտ պատահած նաւաբեկութեան ժամանակ, հարիւրաւոր այլ յիշատակարանների հետ, որ Մատրասից Ս. Ղազար էին ուղարկուած։ Դոյցա մէջ կար իրենիսի վաղեմի թարգմանութեան մի ամբողջական բնագիր։

Fred. C. Conybeare.

Թարգ. Տիրաշ վարդապետ

Մ Ե Ծ Հ Ո Վ Ի Ի . *

Ծերունի Ֆլաւիանը չնայելով որ շտապում էր, բայց չկարողացաւ Անտիոքից ուղարկուած սուրհանդակներին հասնել: Վերջիններս՝ չնայած Տաւրոսի վրայ կուտակուած ձիւնին եպիսկոպոսից մի քանի օր առաջ տեղ հասան և Անտիոքում պատահած խռովութեան մասին յայտնեցին Կայսեր: Թէոդոսը կատաղեց. արիւնը երեսը խփեց: Նա ցատումից դուռն էր և բռնեցները սեղմելով ճշում էր ատամների արանքից:

— Ի՞նչպէս. և իմ հանգուցեալ կնոջը, իմ անդինո, ամենասիրելի էակի՞ս, նրա՞ն էլ են վերաւորել, անպատուէ՞լ: Ծաղրէ՞լ են և իմ հանգուցեալ հօր արձանը. ի՞նչ էին արել նրանք յանդուգն, խաթամուծ ամբոխին: Ո՛հ Անտիոքը շատ թանկ կհատուցանէ ինձ: Այնտեղ փողոցներում խռովարանները քարչ են տուել իմ արձանները, ես նրանց մարմինները քարչ կտամ նոյն փողոցներում: Եւ արեան հեղեղներով կմաքրեմ ցեխի ամեն մի կաթիլը, որով նրանք պղծեցին սուրբ արձանները:

Հետեւեալ օրը երկու կայսերական բարձրաստիճան անձինք՝ Էլլեբելիս և Կեսար Պօլսից ուղարկուեցան Անտիոք: Նրանք կնքած ծրարներով տանում էին վճիռը, որը պէտք է տեղն ու տեղը, Անտիոքում, յայտարարէին:

Ճանապարհին նրանք պատահեցան Ֆլաւիանին: Կարճ ողջոյնից յետոյ իմացան թէ ով է գնացողը, ո՞ր և ի՞նչ նպատակով:

— Ո՛հ, Սրբազան հայր, դու ուշացար, ատացին Էլլեբելիսը և Կեսարը, Կայսրը արդէն իւր կամքը յայտնեց և մենք վճիռը տանում ենք Անտիոք: Գնանք միասին յետո: Կ. Պօլսում դու ոչինչ չես կարողանայ անել:

— Նոյ, ճշմարիտ է, ոչինչ չեմ կարող անել, բայց Աստուած կարող է, հեղութեամբ պատասխանեց Ֆլաւիանը, Առտուած բռնեց Աքրահամի դանակից, երբ նա արդէն բարձրացել էր կապուած Իսահակի վրայ: Եթէ Աստծուն հաճելի լինի այժմս էլ կբռնէ այն դանակից, որը բարձրացած է խեղճ Անտիոքի վրայ: Ուրեմն դուք գնացէք Անտիոք Կայսեր կամքը կատարելու, իսկ ես կգնամ Պօլիս ինձ ուղարկող Առտուծոյ կամքը կատարելու: Միայն աղաչում եմ, երբ սկսէք Կայսեր կամքը ի կատար ածել, մի՛ մոռանաք և Առտուծոյ կամքը: Թող ինքն Աստուած ձեր

*) Տես Արարատ Յուլիս—Օգոստ.

քայլերը ուղղէ դէպի կայսեր և նրա մարդկանց բարեբը: Ելլե-
բիւր և Կեսարը քրիստոնեայ էին և Ֆլաւիանի հանդիպումը
զօրեղ տպաւորութիւն թողեց նրանց վրայ: Նրանք երկար ժա-
մանակ առաջ էին գնում լուռ, խոր մտածման մէջ ընկղմուած:

— Ինչի՞ վրայ ես մտածում, հարցրեց Կեսարը:

— Շատ քանի վրայ. կայսեր, Անտիոքի, Ֆլաւիանի, ինձ,
վրայ... Գիտե՞ս, Կեսար, ես կցանկայի հէնց այժմս լինել Ֆլա-
ւիանի տեղ և գնալ Պօլիս. իբրև Աստուծոյ կամքի պատգամա-
ւոր, քան այս ծրարներով Անտիոք գնալ:

Կեսարը ի խոր սրտէ հառաչեց:

— Ես էլ նոյն մտքին եմ: Ես մ'յոյժ միայն հասկացայ, թէ
որպիսի մեծ միտք կայ Տէրունական աղօթքի այս խօսքերի մէջ.
«եղիցին կամք քո՛, որպէս յերկնոս և յերկրի» և որպիսի ան-
դունդ այստեղ, երկրի վրայ, Աստուծոյ կամքի և մարդկային
կամքի մէջ:

Արեւելքում լուրերը զարմանալի արագութեամբ են տա-
րածուում և ժողովրդի ասէ-կօսէն ելլեբիւրից և Կեսարից շատ
առաջ տեղ հասաւ: Անտիոքում նրանց գալուց մէ քանի օր
առաջ լուր տարածուեց, որ Ֆլաւիանը ուշացել է, որ գալիս
են թագաւորական աստիճանաւորներ և արիւնալի վճիռ պիտք
է կայացնեն:

Սարսափ տիւրեց քաղաքին: Ժողովրդին թւում էր, որ Թէ-
ոդոսի ցառման պատգամաւորները արդէն մօտ են և շուտով
կսկսեն դործել կախաղանները: Ասում էին, որ մօտենում են
նորանոր զօրադնդեր և որ պիտի սկսուի քաղաքացիներին միա-
համուռ կոտորած: Բոլորը դիմեցին Մայր եկեղեցի՝ այնտեղ
թաղկենալու, սեղանի հովանո՛ւ ներքոյ պաշտպանութիւն գտնե-
լու համար: Սաստիկ իրարանցում ընկաւ: Մարդիկ ընկնում էին,
խեղդւում, իսկ ամբոխը նորանոր խմբերով ներս էր խուժում
սաստիկացնելով նեղուածքը:

Եկաւ քաղաքապետը և սկսեց ահաբեկուածներին հանգըս-
տացնել: Նա երգւում էր որ առ այժմ ոչինչ վտանգ չկայ, որ
դեռ ևս ոչինչ յայտնի չէ, որ զօրքի մասին ինքը ոչինչ չէ լսել:
Ժողովուրդը հանգարտուեց և ցրուեց:

Այն ժամանակ Յովհանն դիմեց ունկնդիրներին նոր ճա-
ռով: Նա ասաց.

— Ես արդէն քաղաքապետին շնորհակալութիւնս յայտնե-
ցի նրա հոգատարութեան համար, որ լինելով հեթանոս, եկաւ
այստեղ (եկեղեցի) և ձեզ հանգստացրեց խաղաղացուցիչ յոյսեր
տալով: Բայց ձեր տեղ ես չմտա մաշեցի: Ես չգիտէի թէ ինչ-
պէս պահուիմ ամօթուց: Ես պէտք է կարմրէի, որ այնքան շատ

և երկարատև եկեղեցական քարոզներն և հոգևոր մխիթարութիւններն յետոյ հարկ եղաւ արտաքին տիրութեան, քաղաքական իշխանութեան խրատին: Այն ժամանակ ինչ միտք ունի ձեր այստեղ հաւաքուելը և քրիստոնէական կեանքի լուսաբանութիւնը լսելը: Մի՞թէ լսողութիւններդ հաճոյք պատճառելու համար միայն: Եթէ դուք այստեղ լիսնում էք կենդանի աւետարանական ջրով, իսկ տուն էք դառնում դատարկ և կեանքի մէջ դործում էք չոր ու ցամաք հոգւով, ի՞նչ օգուտ այդ լիութիւնից: Ըմբշամարտին ցոյց տուր ոչ թէ խրատ լսելիս, այլ դօտեմարտի ժամանակ: Նոյնպէս և ջերմեռանդութիւն ցոյց տուր ոչ թէ միայն ուղիղութեան, այլ և դործունէութեան ժամանակ:

Ո՞ր է ուրեմն ձեր հոգու տոկոսնութիւնը, ձեր քրիստոնէական արժանապատուութիւնը, ձեր հաւատը առ Աստուած և անձնուիրութիւնը դէպի Նրա կամքը: Ձեզ համար քաղաքապետի խօսքը աւելի ոյժ և ներդրծութիւն ունի, քան Արարչի խօսքը: Ձեր խղճի խաւարը և ձեր հոգու մէջ Աստուծային արդարութեան պայծառ երեսի սքողուելը աւելի քիչ, քան ձեզանից դժգոհ քաղաքապետի երեսի սառնելը: Եւ դուք վախենում էք ոչ թէ հոգու նեղումներից և մեղքի կապանքներից, այլ բանդարդելութիւնից: Ամեն օր հոգւով մեռնելով և անհոգութեամբ ձեր մէջ Աստուծուն սպանելով՝ դուք սարսափում էք մարմնի մահից: Նայեցէք նրան որ գրել է իւր մասին «Ես Պոդոս, կալանաւոր եմ ի Գրիստոս» (Իլիւպ. ա.) և սովորեցէք նրանից: Նրա համար մի սարսափելի բան կար միայն—անջատուել Գրիստոսից, իսկ մնացեալ բոլորը, որ սրան չէր վերաբերում, նա ոչ ցաւալի էր համարում և ոչ հաճելի: Այն բռնաւորները և ժողովուրդները, սրտնք շնչում էին ցասումով, նրան թւում էին իբրեւ մոծակներ, իսկ մահը և անհամար տանջանքները տղայական խաղալիքներ. բացի այն դէպքերից, երբ նա տանջանք էր կրում Գրիստոսի համար, այն ժամանակ նա հրճւում էր իւր կապանքներով այնպէս, ինչպէս Թագաւորը՝ իւր սովեղէն թագով: Նա նոյն իսկ բանդում ապրում էր ինչպէս երկնքում: Եւ վերքեր ու դանակածութիւններ ընդունում էր աւելի բաւականութեամբ, քան ուրիշները ընդունում են պարզւոյն: Գրա համար էր որ Փետտոսի մօտ դատի դալով, նա դուրս եկաւ. գերելով դատաւորի սիրտը: Այդպէս պէտք է լինէր և այսօր: Պէտք էր և քաղաքապետը զարմանար ձախորդութեան ժամանակ ձեր ցոյց տուած ազնիւ արիւթեան վրայ և այստեղից հեռանար ձեր վարք ու բարքից դաս առնելով: Իսկ դրա փոխարէն նա խրատում էր ձեզ, մէկ հանգարտեցնում, մէկ յանդիմանում

ձեր այդ անժամանակ և անմիտ երկիւղի համար: Մենք, քրիստոնեաներս, ինչպիսի աչքերով պիտի նայենք անհաւատների վրայ, երբ այդպէս վախկոտ ենք: Ի՞նչ լեզուով պէտք է խօսենք և համոզենք նրանց չվախենալ առաջիկայ ձախորդութիւններից, երբ մենք այս խառնակութեան ժամանակ նապաստակից էլ երկչոտ դարձանք:

Աւնկնդիրները շփոթուած ցրւում էին աները և աւելի հանգիստ սրտով սպասում էին հայտերական աստիճանաւորներին: Սակայն վրդովմունքը չանցկացաւ: Ամեն մարդ բերում էր մի նոր լուր և Անտիոքին տիրում էր մէկ վախ ու սարսափ, մէկ յոյս և հանգստութիւն. վերջապէս Ելլիբիւրը և Կեսարը եկան:

Նրանք քաղաք մտան մեծ զօրքի գլուխ անցած: Անտիոքի վրայով սոսկում անց կացաւ: Փողոցները լեքն էին ժողովրդով, բայց ամեն ինչ լուռ էր: Մարդիկ զգում էին որ փոթորիկ է մօտենում, որ նա արդէն վրայ է հասնում, կախում է, բայց չգիտէին թէ ո՛ւմ և ինչպէս պիտի կործանէ:

Ամենավատ հետեւանքի էին սպասում:

— Արդեօր այս գործին Կայսրը ինչպէ՞ս նայեց, հարցնում էին Ելլիբիւրին և Կեսարին տեղական իշխանաւորներից ծանօթները:

— Վատ. Կայսրը սաստիկ դայրացած էր:

— Ի՞նչ պատիժներ են նշանակուած.

— Ձգիտենք, հրամանը կնքած է: Կարգադրուած է հրապարակում բաց անել և կարգալ: Կարծում ենք լաւ բան չի գուս գալ:

Հազարաւոր սգազգեստ, գունատ դէմքով ամբոյսը բռնել էր կռուակալի տան առաջի ամբողջ հրապարակը:

Ելլիբիւրը և Կեսարը բարձրացան պաարատաւած ամբիոնի վրայ, ծրարը բաց արին և սկսեցին կարգալ:

Ա. Անտիոքը զրկւում է իւր բոլոր արտօնութիւններից և անցնում է հասարակ քաղաքների կարգը: Արեւելքի մայրաքաղաք է ընտրւում Լատրիկէան:

Բ. Թաարոնները, կրկէսները, բաղանիքները և այլ զուարճութեանց տեղերը փակւում են. Դաֆնան, Անտիոքի պարծանքը, մասնւում է լուրթեան:

Գ. Ժողովրդին, կատարեալ աղքատներին, կրճատւում է ձրի հաց տալը, ինչպէս այդ լինում էր առաջ՝ նման Պօլսին և Հռոմին:

Դ. Առաջադրւում է գործի նոր և խոտագոյն քննութիւն: Բոլոր յայտնի մարդկանց բռնել և շղթայակապ անել: Կասկա-

ժառուրներին տանջանքի ենթարկել և յանցաւոր դուրս եկածին անյապաղ մահուան դատապարտել:

Ամէն մի որոշումը պմբոխը լրում էր, որպէս կայծակի հարուած:

— Անտիոքը մայրաքաղաք չէ՞. խայտառակութիւն, ստորութիւն ամբողջ Արեւելի առաջ:

— Փակուած են բաղանիքները, կրկէսները, թատրոնները, խլուած բոլոր զուարճութիւնները:

— Հացի բաշխում ևս չէ լինելու. այս ի՞նչ է. հաղարաւոր մարդիկ ոտովմահ պէտք է լինին:

— Իսկ վերջինը դառնագոյնն է. բանտէր, տանջանքներ, կախաղաններ:

Հրապարակը թնդաց լաց ու շիւանով: Շատերը շորերն էին պատառոտում, կրծքները ծեծում բռունցքով. գլխերից բռնում և մաղերը փետում: Միւսոյն ժամանակ զինուորները շրջապատում էին ամբոխին և լրտեսների ցուցմունքով շատերին տեղն ու տեղը կարանաւորում էին: Զինուորների միւս մասը տներն էր մտնում և բոլոր կասկածաւորներին յափշտակում—տանում: Երեկոյեան դէմ բանդերը լեւի—լեցուն էին: Սկսուեցաւ հարցմունքներ, տանջանքներ և հարկւրաւոր մարդիկ հէնց այստեղ մահուան դատապարտուեցան: Իսկ զիշերը հրապարակում պատրաստութիւն էին տեսնում մահուան պատիժներ տալու: Պատրաստում էին կառավարման տեղեր, խորոյկներ, ամբանում էին սղոցելու գործիքներ:

Առաւօտը բացուեցաւ: Երկինքը մռայլ էր. քաղաքի վրայ կախուած էր սև ամպ և երեւի պատրաստուում էր արցունք թափելու:

Ելլերիւքը և Կեսարը կուսակալի պալատից դուրս գալով քաղաքի գլխաւոր փողոցով ուղևորուեցան դէպի կառավարման տեղը: Փողոցը դատարկ էր. ոչ ոք չէր երևում: Օգի մէջ տիրում էր ինչ որ երկիւղ. միայն լսում էր Ելլերիւքի և Կեսարի պահակ զինուորների ոտների տրոփիւնը:

Յանկարծ հեռուից երգեցողութեան ձայն լսուեց: Թէ ի՞նչ էին երգում չէր կարելի հասկանալ, բայց, որքան լսում էր, երգողները շատ էին: Երգեցողութիւնը մէկ ցածրանում, մէկ բարձր էր հնչում, կարծես փոխ—փոխ էին երգում: Այնպէս էր թւում որ մի քանիսը երգում են, միւսները ձայնակցում:

— Այս ի՞նչ երգեցողութիւն է, ուսերը վեր քաշելով ասաց Ելլերիւքը. կարծեմ երգելու ժամանակ չէ: — Կեսարը լարեց լսութիւնը:

— Աղօթքի է նման. արդեօք չե՞ն թաղում մէկին:

— Շատ բարձր են երգում. ձայներ էլ շատ են լսում:

Երգեցողութիւնը քանի գնում աւելի որոշ էր լսում: Ձայնը դալիս էր Անտիոքի շրջապատի լեռներից: Նոյն իսկ կարելի էր ընդհանուր եղանակը ևս հասկանալ: Քիչ ժամանակից կողքի փողոցներից՝ հեռւում երեւցին և երգիչները: Նրանք դուրս եկան լայն, խիտ կարգերով և շուտով բռնեցին գլխաւոր փողոցի հակառակ ծայրը:

Հետիոտ երգողները իրանց առաջ տեսնելով նորեկ բարձրատիճան պաշտօնեաներին՝ շրջապատուած փառահեղ հետևորդներով, կանգ չառան: Նրանք գնացին Ելլիբիթի և Կեստրի առաջ՝ շարունակելով երգեցողութիւնը:

Շուտաւարժ բարձրատիճանները ձիերը կանգնեցրին և հարցական հայեացք ձգեցին իրանց հիտևորդների վրայ:

— Ի՞նչ է նշանակում այս և ի՞նչ են երգում դրանք:

Ոչ ոք ոչինչ չէր հասկանում: Քչերն էին հասկանում և երգեցողութիւնը: Ամբօքը երգում էր տեղական, ասորական լեզուով: Երգում էին սաղմոս:

Ամենքից առաջ դալիս էր մի խումբ քաղաքում չտեսնուած, օտարոտի ծերունիներ: Նրանք հալ ու մաշ էին եղած և արեակէզ, ցնցոտիներով ծածկուած, դղզուած մորուքով և բաց գլխով: Նրանք երգում էին այնպիսի խռպոտ ձայնով, որ կարծես երկարատե անգործութիւնից ժանդոտել էր:

— Մը՛ յուսայք յիշխանո՛ւ յորդիս մարդկան, զի ոչ դոյ ի նոսա փրկութիւն, ալէլուիա»: Ամբօքը նրանց բերանից ասնելով ձայնեց — ալէլուիա՛:

Այդ «ալէլուիան» քանի գնաց աճեց, անցաւ հաղաբաւոր ցաւալի հառաչով և հետզհետէ լսուեց հեռւում՝ ամբօքի յետեւ: Եւ դեռ ևս այստեղ չէր կտրուել «ալէլուիայի» ձայնը, ծերունիները առջևից շարունակեցին ոսղմոսը:

— Նլցէ հոգի ի նոցանէ և դարձցին անդրէն ի հող և յայնմ աւուր կորիցեն ամենայն խորհուրդ նոցա, ալէլուիա՛. «Ալէլուիա՛, ալէլուիա՛, ալէլուիա՛» կրկին հաղաբաւոր ձայներով աղաղակեց ամբօքը:

— Երանի՛ր ում Տէր Աստուած Յակոբայ օգնական է նորա և յոյս նորա ի Տէր Աստուած է, որ արար զԵփրէնս և զԵրկիր, զժով և զամենայն որ ի նոսա: Որ պահէ զճշմարտութիւն յաւիտեան և առնէ իրաւունս զրկելոց, ապա զհաց քաղցելոց — ալէլուիա՛:

Ամբօքը գոռաց ի պատասխան — ալէլուիա՛:

— Մեծ է Տէր մեր և մեծ է զօրութիւն նորա. իմաստութեան նորա ոչ գոյ բաւ. օրհնեցէք զՏէր խոստովանու թեամբ,

ուղմոս ասացէք նմա օրհնութեամբ: Որ գգեցոյց գերկինս ամպօք, պատարաստ արար զանձրե յերկիր, բուսոյց զխոտ ի լերինս և զգալարի ի ծառայութիւն մարդեան. Որ տայ անասնոց զկերակուր իւրեանց, ձագուց ագռաւուց, ոյք կարդան առ նաւալէլուիւս:

Ամբոխի միջով անցաւ նոր ալէլուիւս, ալէլուիւս, ալէլուիւս:

Ելլիբիսը և Կեսարը կանգնած էին կախարդութիւն պէս: Այդ «ալէլուիւսները», որոնք հնչում էին փողոցի վերի՝ հաւառակ ծայրից և գալիս էին իրանց հանդէպ, ծածկեցին թէ Թէոդոսի հրամանը, թէ երեկուայ ամենաքնքերը և թէ առաջիկայ մահուան պատիժները:

Նրանք կամենում էին կրկին ու կրկին լսել հազար ձայնի «ալէլուիւս»:

— Ո՞ւր են գալիս դրանք, ասաց պահալ զենուորները գլխաւորը, որ կանգնած էր Կեսարի մօտ. նրանք այդպիսով կարող են մեր ճանապարհը բռնել, արդեւել մեզ, պէտք է շտապել:

— Եւ իսկապէս, ի՞նչ ենք անում մենք, շտապով վրայ բերեց Ելլիբիսը, օ՛հ առաջ:

Մերունինքեր երգում էին:

— Ոչ թէ ընդ զօրութիւնս ձեռն կամեցաւ Տէր և ոչ ընդ իրանս ուռն հսկայի հաճեցաւ. այլ հաճեցաւ Տէր յերկիւղածս իւր և ընդ այնոսիկ, ոյք յուսան յողորմութիւն նորա:

Այժմ ամբոխը արդէն մօտ էր: Փողոր առաջից եկողներին կարելի էր տեսնել: Ուշադրաւ տեսարան էր: Գնում էին նիհար, երկարամօրուո, աչքերի վրայ կախ ընկած սպիտակ ունքերով ծերունիներ, ոմանք յենուելով ձիւղոտ գաւազանի վրայ, ոմանք էլ այնպէս, առանց գաւազանի: Նրանց երեսի կնճռոտ կաշին լեռների քամիները և արևի կիզիչ տաքութեան ազդեցութիւնից սևացել էր. նոյնպիսի սև-մոխրագոյն ոտքերը մերկ էին: Նրանց չորացած ուսերը ծածկուած էին կամ մորթով, կամ ուղտի բրդից հիւսած կոշտ կտորով:

Նրանք ճգնաւորներ էին, շրջակայ լեռների բնակիչներ: Առանձնանալով իրանց այրերի մէջ, որոնք գտնւում են դժուար մատչելի լեռնագագաթները զառելիայրերում, նրանք վաղուց անձնատուր էին եղել իրանց լիակ հոգեկան աշխարհին: Նրանք լեռների լուռութեան և քարանձաւների մթութեան մէջ խորամուխ էին լինում իրանց հոգու մէջ և այնտեղ փնտրում Առածուն այնպէս, ինչպէս ուրիշները նոյն լեռների վերի շերտերում փնտրում էին օսկի և թանգազին քարեր:

Նրանցից շատերը տասնեակ տարիներ Անտիոքի փողոցները չէին տեսած: Նրանք այստեղ դորժ չունէին, նրանք այս քաղաքում աւելորդ էին, օտար քաղաքային ազմուկին:

Բայց այժմ ուրիշ բան էր. քաղաքի վրայ կախուած էր մահը: Ժողովուրդը յուսահատ դրութեան էր. ով կարող էր, փախչում էր լեռները, այնտեղ փնտրում փրկութիւն, ծերերի մօտ ապաստան խնդրում: Ճգնաւորները իմացան թագաւորի ցառման գուժաբերների գալուտը, իմացան Նոյնպէս նշանակուած մահուան պատիժների մասին և վճռեցին իրանց լեռներից իջնել Անտիոք:

— Քնանք մահուան դատապարտուած մեր եղբայրների մօտ, կանչում էին նրանք իրար, շրջելով այրերը և ժայռերի մէջ դանուող աղքատիկ խրճիթները:

— Թող խնդրենք, աղերսենք նրանց փոխանակ, իսկ եթէ խնդրներս անգոր լինին, մեռնենք նրանց համար: Անտիոքացիք երբ ճգնաւորների մօտենալու համբուր առան, խմբերով ընդ առաջ եկան և նրանց հետ միասին ուղղւորուեցան Ելլիբիսի և Կեսարի ճանապարհը կտրելու:

Գլխաւոր փողոցի շրջապատյալի վրայ, որ տանում էր դէպի պոստի հրապարակը, իրար հանգիպեցին երկու ամբոխ. Բարձր-ատրիճանաւորները իրանց հետեորդներով և ճգնաւոր-ծերունիները ժողովրդի հետ: Երգեցողութիւնը լռեց:

Ժողովուրդը կանգնած էր պատի պէս և արդելում էր փառահեղ զօրագնդի ճանապարհը:

— Ճանապարհ տուէք, գոռաց պահակների գլխաւորը:

Ամբոխը կանգնած էր անշարժ: Առաջ եկաւ մի ճգնաւոր. նա ամենից աւելի չոր էր, մարմինը նման էր կմախքի. կաշուի տալի ոսկորները կարելի էր համարել:

Նա շտկուեցաւ, սրչափ ներում էր իւր բաղմամեայ ծերութիւնը, հաստատուն քայլերով և անվեհերութեամբ մօտեցաւ բարձր-ատրիճանաւորներին և ձախ ձեռքով բռնելով Կեսարի ձիու սանձից, աջ ձեռքով Կեսարին և Ելլիբիսին ցոյց տուաւ գետինը: Կեսարը մտածեց թէ արդեօք նոր խռովութիւն չի սկսուում, ծերունու ձիուց իջնելու պահանջը կոշտ յանդգնութիւն համարեց և սրից բռնեց, որ խփէ յանդուգն ծերունուն. ծերունին այդ միջոցին ինչ որ մի բան էր ասում. բայց Կեսարը ոչինչ չէր հասկանում, ծերունին խօսում էր տեղական. ասորերէն լեզուով, որ բարձր-ատրիճան Յոյնին անհասկանալի էր: Ամբոխը տեսնելով ծերունու գլխի վրայ բարձրացած սուրը, աղաղակեց ինչպէս վերաւորուած վայրենի դադան:

—Մի՛ դիպչիր, սուրբ անգը դիր. դա դարեւակեր է, Մահեդոն գարեւակերը:

Կեսարը բարձրացած աղաղակն էլ չհասկացաւ, բայց պահակի գնդի գլխավորը իսկայն բռնեց նրա ձեռքից: Վերջինս հասկացաւ ժողովրդի աղաղակը և իմացաւ որ իրանց առաջ կանգնած է Արեւելքի բոլոր քրիստոնեաներից յարգուած սուրբը:

—Տէր իմ, Կեսարի ականջին փոփոաց զօրապետը, ուս Մակեդոնն է, մեծ մենակեացը: Նա արդէն շատ ու շատ տարե է, որ իրան նեղութիւն չի պատճառում կրակ վառելու կերակուր պատրաստելու համար: Ոչինչ չի եփում: Միմիայն չոր գարի է ուտում: Ասում է որ մենք մեր փորը Աստուած ենք դարձրել, մեր խոհանոցներում չինել ենք նրա համար սեղաններ և միայն այն ենք մտածում, թէ ի՞նչպիսի համադամ զոհաբերութիւններ անենք նրան: Իսկ ինքը փորին չի ուղում ծառայե , այլ . . .

—Գիտեմ, լսել եմ, ընդհատեց Կեսարը, վեր եկաւ ձիուց և յարգոյաբար գլուխը խոնարհեցրեց Մակեդոնի առաջ: Նոյնպէս և Ելլիբլիսը, որ թանգաքին հանդերձներ էր հագած, ոսկեայ ձեռնապաններով և ծնկապաններով էր զարդարուած, յարգանքով խոնարհուեց գլգլուած շորերով ծերունու առաջ:

—Ի՞նչ ես ուզում, հայր, հարցրեց Կեսարը.

Մակեդոնը դարձեալ սկսեց մի բան ասել ասորերէն, նա յունարէն չգիտէր: Մօտեցաւ կուսակալը և սկսեց ականջ դնել Մակեդոնի խօսքերին: Վերջինս ասում էր.

—Մենք եկել ենք այնտեղից, ամպերի մէջ ցցուած լեռներից. այստեղ ուղարկուած ենք Աստուծոյ կողմից՝ յանուն երկնքի կամքի դադարեցնելու ամեն մի երկրային վրէժխնդրութիւն: Յետ դարձէք կայսեր մօտ և ասացէք նրան, որ Անտիոքում ժողովրդի ձեռքով կործանուած պղնձէ արձանները կարելի է վերականգնել, իսկ եթէ Թէոդոսը ոչնչացնէ թէկուզ մի կենդանի, անձեռագործ արձան, մի մարդ, այն ժամանակ նրա համար անհնարին կլինի վերականգնել մահուան մատնուածի մի մաղն անգամ: Թող ուրեմն դադարեցնէ նշանակուած անողորմ և անսիրտ ոչնչացումը ոչ թէ արդէն մեռած թագաւորական արձանների, այլ կենդանի Աստուածակերպերի:

Մակեդոնի խօսքերը շլացրին նոյն իսկ հեթանոս կուսակալին:

—Հոգւոյ որպիսի՞ ոյժ, մտածեց նա և յունարէն թարգմանեց Կեսարին:

Ելլիբրիսը և Կեսարը համաձայնեցան, որ այդպիսի խօսքերը չի կարելի չլսել, որ պէտք է կայսեր հաղորդել Անտիոքի նոր քարեխօսների մասին:

— Մարդ չի կարող ձեզ կանգնեցնել, բայց Առաքուհի կարող է, յիշեցին նորա ճանապարհին Փլաւիանի խօսքերը և թեթեւ շունչ քաշեցին:

— Ի՞նչ անենք ուրեմն, հարցրեց կոռուակալը:

— Առ այժմ պատիժները յետաձգենք և կրկին հարցնենք կայսեր:

— Իսկ ո՞վ է հարցնելու, ո՞վ կյանդգնի գնալ Պօլիս կայսերական կամքի փոխիսման համար խնդրելու, դարձեալ հարց առաջարկեց կոռուակալը:

— Ե՛ս, հաստատապէս ասաց Կեսարը, Մակեդոնը ի՞մ ձեռն կանգնեցրեց, ինձ դիմեց խօսքով: ուրեմն ես էլ պէտք է գնամ: Առաքուհի պաղ ցուցմունքն է այս:

— Թող այդպէս լինի, համաձայնեց Ելլիբրիսը, բայց եթէ մի քան պատահի, պատասխանատու ենք երկուսս: Ես պատիժները կվերացնեմ մինչև նոր վճիռը: Հէնց այդպէս էլ ասո՛ւ Կ. Պօլսում այն դէպքում, երբ անբաւարկանութիւն ծագի զործի այս տեսակ ընթացք ստանալու պատճառով:

— Շուտով հասիլ հրապարակ, յանձնարարեց նա պահակի գլխաւորին և ասո՛ւ. «Այսօր մահուան պատիժ չի լինիլ»: Թող դատապարտեալներին կրկին յետ տանեն բանտ: Նրանց համար կայսեր նոր դիմում կլինի:

Ժողովուրդը ճանապարհ բաց արաւ և պահակի գլխաւորը ձեռով հասաւ հրապարակ. իսկ բարձրաստիճան պաշտօնեաները և նրանց հետեւորդները դարձան յետ: Նրանց հետեւեցին ճշնաւորները ժողովրդի հետ: Կեսարը խնդրեց նրանց, որ իրանց կողմից մի նամակ դրեն Թէոդոսին: Այդ միջոցին երկնքի մի մասում ամպերը ցանցառացան և դարնանային պայծառ արեգակի շողշողուն լոյսը թափանցեց երկրի վրայ, անցկացաւ հաղարաւոր ամբոխի միջով և կանգ առնելով խայտաց բարձրաստիճան պաշտօնեաների ոտկեայ սաղաւարտների վրայ:

Երկնքը ժպտաց. արեգակը խայտաց ուրախութեամբ. խօսում էին ժողովրդի մէջ: Իսկ ճշնաւորները նոր սաղմոս էին երգում:

— Գովեա՛ նրուսադէմ զՏէր և օրհնեա՛ զԱռաքուհի քո Սիօն. Զի զօրացոյց զնիգոս դրանց քոց և օրհնեաց զորդիս քո ի քեզ. Որ եդ զսահմանս քո ի խաղաղութեան, պարարտութեամբ ցորենոյ լցոյց զքեզ: Որ առարէ զբան իւր յերկիր, վաղվաղ ընթանան պատգամք նորա—ալէլուիա:

եւ հաղարար որ ձայներ այժմ ուրախ ձայնեցին—ալէլուիա: Թէեւ քաղաքի հրապարակում տեղի ունենալիք մահուան պատժի առժամանակեայ վերացումը մի փոքր հանգստացրեց շատերին, մանաւանդ դատապարտութեան մերձաւորներին, սակայն քաղաքը ընդհանրապէս վհատութեամբ էր, բոլորի տեղաւորութեան պատճառը այն էր, որ Անտիոքը զրկւում էր իրաւունքներից և առաւելութիւններից: Նրանք սովոր լինելով ձիարշաւների, կրկէսների, զանազան տեսարանների, բաղանիքներում ժամերով զրոյց անելու՝ այժմ ցաւում էին որ քաղաքում վերջանում են ձիարշաւները, փակւում կրկէսներն ու բաղանիքները:

Յովհան Ոսկեբերանը՝ ցաւելով քաղաքացւոյ այդպիսի փոքրագութեան վրայ, որ քաղաքի այդ ծանր օրերում իսկ աւելի մտածում էին դատարկ զուարճութեանց և արտաքին զովասանութեան մասին, քան իրանց ներքին հոգեկան վերանորոգման մասին, ունկնդրներին դիմեց նոր քարոզով:

— Դուք ցաւում էք որ ձեր քաղաքը զրկւած է առաւելութիւններից: Բայց որ հասկանաք թէ ինչու մն է հայտնում քաղաքի առաւելութիւնները, այն ժամանակ պարզ կերպով կատենէք որ եթէ դուք, քաղաքում ապրողներդ, չընչացնէք այդ առաւելութիւնները, ուրիշ ոչ ոք չէ կարող նրանց խել ձեր ձեռքից: Հասկացէք որ քաղաքի զարդը և ապահովութիւնը կաղմում է ոչ թէ նրա մեծութիւնը, այլ քաղաքացիների հոգեկան արժանաւորութիւնը:

Ինձ համար այն քաղաքը, որի միջից բացակայ են Աստուածատէր բնակիչներ, յետ ընկած գիւղից էլ վատ է, դատարկ այրերից էլ անփառունակ, թէեւ թաղաւորներից հազարաւոր պատիւներ ստանայ: Հետեապէս եթէ ուզում ես դովել քո քաղաքը մի՛ խօսիւր նրա գլխաւորութեան մասին և ոչ նրա ոքանչելի արուարձանի, Դաֆնայի մասին. ոչ նոճիների մեծութեան ու շատութեան և ո՛չ քաղաքի բազմամարդ լինելու մասին: Մի՛ խօսիւր և այն մասին, որ քաղաքը ունի փառահեղ և գեղեցիկ շինութիւններ, կամ բազմաթիւ կոթողներ, ընդարձակ սրահներ և զուարճութեան վայրեր, որտեղ ապահով կերպով կարելի է մինչև ուշ գիշեր մնալ: Մի՛ խօսիւր և առեւտրական ապրանքների շատութեան մասին. այդ բոլորը արտաքին բաներ են: Ձեզ համար բոլորովին կողմնակի, օտար բաներ: Այդ բոլորը քար է, փայտ, ցնցոտի, մետաղ: Այն ձեր շրջանակն է, արձանների պատուանդանը. իսկ շրջանակի միջի պատիկերը, պատուանդանի վրայի արձանը՝ ինքներդ էք, ձեր ներքին աշխարհը, ձեր հոգին, ձեր մտքերը, ձեր

զղացմունքները Թոյլ տուէք ինձ հեռանալ այդ պատկերով, իսկ եթէ նրա չորս կողմը շրջանակի կա՛յ թէ չէ և եթէ կա՛յ ինչպիսի՞նք է—այդ ինձ համար մընենայն է։ Ես կուգենայի պարծենալ ձեր մեծ հոգիներին առաւելութիւններով, գեղեցկութիւններով և գլխաւորութիւնով, ձեր սրտի հարստութիւնով։ Պարծեցէք, եթէ կարող էք, ոչ թէ ձեր հրապարակներում գտնուող թէկուզ մաքուր սովորեց ձուլած արձաններով, այլ Աստուծոյ պատկերով, որ փայլում է ձեր մէջ։ Ահա այդ կլինի ձեր արժանիքը, այդ կլինի քաղաքի առաւելութիւնը։ Առկայի այդ ոչ որ չի կարող պարգևել ձեզ և ոչ խելի ձեզանից։ Միայն դուք կարող էք նրան ձեռք բերել, կորցնել, պահպանել և կամ աւելի՛ ևս մեծացնել։

Այդպէս էր քարոզում Յովհանն Անտիոքացոյ շարունակաբար։

Կեսօրը յետ դարձաւ Կ. Պօլիս՝ ապրտամբած և արդէն իսկ դատաւարատուած Անտիոքի համար նոր միջնորդութիւն անելու։ Այս անգամ խնդրի տակ ստորագրել էին շրջակայ լեռնաբնակ ճգնաւորները։

Անտիոքացիք սիրտ առան, նրանք տոտում էին.

—Այժմ կարելի է հանդիսաւ լինել.

—Հիմա կայորը կըսի. զրոյները հասարակ մարդիկ չեն, այլ սուրբ հայրեր։

—Լուսկեանքներն են խօսում։

—Փառք Աստուծոյ, Կեսարն էլ մեր կողմն է։

—Դէ՛հ, փորձանքը անցկացաւ։ Այժմ դատիկը կարող ենք ուրախ աօնել։

Անցաւ մեծ պատի կէտը և թեթեամիւս Անտիոքը՝ մոռանալով ոչ վաղուցուայ անհանգստութիւնը, սկսեց Զատիկի աօն սարքելու մասին մտածել։

Որպէս հոգատար բժիշկ Յովհանն ու շաղրութեամբ հեռուում էր իւր անհոգ հոգևոր հօտի ամեն մի փոփոխութեանը և նոր քարոզի մէջ իսկոյն և եթ ի նկատի առաւ իւր հօտի նոր արամազրութիւնը։

—Շատերը, սովորեցնում էր Յովհանն, ուրախանում են և տոտւմ իրար. «Մենք յաղթեցինք՝ մեծ պատի կէտը պակասեցաւ։ Այդպիսիներին խնդրում եմ չուրախանալ պատի կէտը պակասելուն համար, այլ թող ուշադիր լինեն արդեօք պակասել է իրանց ներսում եղած չարութեան կէտը և այն ժամանակ միայն կարող են ուրախանալ և հրճուել։ Ուստի և թող ամեն մէկը մտածի թէ իր սր պակասութիւնն է ուղղել և ինչպիսի բարի յատկութիւն ձեռք բերել. ի՞նչ վատ բանից է

աղատուել և ինչո՞ւմ լաւացել. իսկ եթէ միայն պատ է պահել առանց ուղղուելու, այդ բոլորովին անօգուտ է: Նա որ չի պահում. կարող է թողութիւն գանել՝ պատճառելով մարմնի անկարողութիւնը. իսկ ի ներքուստ չուղղւողը ի՞նչ արդարացում կարող է գանել:

Դու չես պահել հիւանդութեանդ պատճառով, շատ լաւ. ոտիայն ինչո՞ւ չես հաշտուել թշնամիներէդ հետ. ինչո՞ւ չես ներել նրանց, դու ինձ այս պատասխանիր: Արդեօք այստեղ ևս չե՞ս ուղղում պատճառ բերել հիւանդութիւնդ: Եւ դարձեալ. եթէ դու սրտումդ աճեցնում ես նախանձ և չարութիւն, ինչո՞ւ ես արդարացնում քեզ. հիւանդութեամբդ. ճիշդ է, դրա պատճառը հիւանդութիւնն է, բայց ոչ մարմնի, այլ հոգւոյ հիւանդութիւն: Եւ ահա հոգին հիւանդ է զանազան ցաւերով, անթիւ վէրքերով: Դրանց բժշկութեան՝ ուղղելու ժամանակն է պատը: Ահա նա վերջանում է, սակայն մենք բժշկութիւնը դեռ չենք սկսել: Եւ չենք էլ մտածում այդ մասին: Միայն ուրախ ենք, որ ժամանակը անց է կենում, պատը պակասում է, շուտով Չառիկ կգայ: Ի՞նչ է մեր ուրախութեան պատճառը. ճիշդ է Զառիկը կգայ. բայց չէ՞ որ մենք Ս. Յարութեան օրերին էլ կմնանք նոյն յարութիւն չառած մեռեալները մեր սրտերում:

Եւ այդպէս ամեն օր Յովհաննը խօսում էր ապաշխարութեան մասին: Իւր խօսքով բաղխում էր ժողովրդի սիրտը, աշխատում էր զարթեցնել, ամրացնել լաւագոյն բարի գգացմունքներ: Այդ միջոցին Ֆլաւիանը Վ. Պօլսում ի զուր էր կայտեր հետ տեսակցութիւն խնդրում: Թէօդոսը չափազանց զայրացած խռովայոյզ Անտիոքի վրայ, չէր ուղղում աեանել իսկ նրա ճերմակադարձ հովուապետին:

— Թող յետ դառնայ, աղաղակում էր նա խեղդուելով կատաղի ցատումից: Նրա աէրաէրական գործը չէ՞ իմ կարգադրութիւններին խառնուելը: Ես կսովորեցնեմ նրանց յարդել արձաններին: Ես կստիպեմ նրանց գողալ լոկ իմ անունը լոեղին:

Ֆլաւիանին յայտնեցին Թէոդոսի ցատման մասին և խորհուրդ տուին վերադառնալ:

— Յետ դարձի՛ր, սրբազան, ասում էին պալատականները, մենք օտար լինելով հանդերձ՝ վախենում ենք քո լիտիանակ. կայսրը զայրացած է: Նա այդպիսի բոլիւներին սարսափելի է. պալատում այդ միջոցին բոլորը զոգում են նրա առաջ:

— Ի զուր, հեղաբար գլուխը շարժելով ասաց Ֆլաւիանը, գողալ պէտք է միմիայն Աստուծոյ առաջ, իսկ կայսեր ցատումը պէտք է մեղմացնել:

Պալատականները ժպտացին:

— Մեղմացնէ՛լ. Դու, սրբազան, դորժը շատ միամիտ կերպով ես ըմբռնում: Ո՞վ կյանդդի տրեւէ բանի մէջ արգելք հանդիսանալ կայսեր:

— Դուք բոլորդ, հաստատապէս ասաց Ֆլաւիանը, եթէ միայն դուք հետարի փաղաքշողներ չէք, եթէ նրա խղճալի հաճոյակատարները չէք, այլ հաւատարիմ ծառաներ. եթէ զբոսանքի ժամանակ կայսրը պատահմամբ գայթի, դուք բոլորդ վաղ էք տալիս նրան բռնելու, որ չընկնի. ի՞նչպէս էք ուրեմն թոյլ տալիս որ նա ընկնի ցառման անմառութեան մէջ, չէք բռնում նրան, չէք թուլացնում նրա անկման ոյժը:

Պալատականները ուսերը վեր դրեցին, զարմացական հայեացք ձգեցին Ֆլաւիանի վրայ և ցրուեցին. նրանք մտածում էին:

Տարօրինակ մարդ է, կարծես փոքր երեխայ լինի:

— Հի՛ն միամիտներից է:

— Այդ դաւառացիները բոլորը այդպէս են երեւակայում դորժը. Ա՛յ փորձիր, մէկ գնա՛ մի խօսք ասա՛.

Ֆլաւիանը տեղից չշարժուեց: Նա ասում էր.

— Ձե՛մ հեռանայ: Ձե՛մ ուղում յոյսս կտրել. կայսեր սիրտը հպատակներն համար պէտք է արեգակ լինի. նա չի կարող յաւիտեանս մռայլ մշտլ ցառման ամպերով:

— Դու, որբազան, դեռ ևս երկար կսպասես, հեղնութեամբ նկատում էին նրան:

— Թո՛ղ. ինձ համար աւելի հեշտ է այստեղ մենակ մեռնել, հեռու իմ հոգևոր հօտից, իմ սրտակից մարդկանցից, քան վերադառնալ և ի դերև հանել Անտիոքի յոյսը:

Երբ հետքը Անտիոքից Վ. Պօլիո հասաւ, Ֆլաւիանի դրութիւնը իսկոյն փոխուեց:

Հետքը կատարեց հէնց այն, ինչ որ Ֆլաւիանը պահանջում էր Թէոդոսի շրջապատող պալատականներից: Կետարը մեղմացրեց կայսեր սիրտը:

Նա մանրամասնօրէն զեկուցեց Թէոդոսին, թէ ինչպիսի սարսափ է պատճառում այդ բոլորը քաղաքին:

— Անտիոքացիք արդէն բաւականաչափ պատժուել են իրանց յանցանքի վախարէն, վախում եմ, թագաւոր, որ դու այժմ աւելի մեծ ցաւ պատճառես նրանց քո արտակարգ պատիժներով:

Յետոյ նա խորապէս որտաշարժուած պատմեց ծերունի ճգնաւորների բարեխօսութեան մասին և կարդաց նրանց միջնորդութեան թուղթը:

— Թագաւոր, զրուժ էին ծերունիները, մենք քեզանից սպասում էինք իսկական արքայաւայել գործ: Յանցաւորներին պատժելը, նրանց յանցադորժութեան համար տուգանքի ենթարկելը հեշտ է և յարմարաւոր: Այդ կարող է անել ամեն ոք: Մեծ քաջութիւն չէ նաեւ ողորմածութիւն ունենալ երկրի վրայ ուրախութեան և ընդհանուրի ցնծութեան օրերում. դրանում ոչ մի զարմանալի և անսովոր բան չկայ: Դա ոսկորական բան է: Բայց տանել, ինչպէս դու, այդքան մեծամեծ անպատուութիւններ, զոպել ցասումը, դա մեծ, ճշմարիտ արքայական դորժ է, արքայական ոչ լոկ խօսքով, այլ և սրտով: Մի՛ Թաւիկ ուրեմն, Թագաւոր, ցասումը Անտիոքի վրայ: Զայրացած ձեռքով դէն մի՛ հրիւր ժողովրդի սիրտը քեզ հետ կապելու յարմար առելիք: Դու, իմաստուն կառավարիչ, փորձով գիտես որ ամենադժուր իշխանութիւնը պահպանուած է ոչ թէ հպատակների վախով, այլ սիրով: Տուր ուրեմն, կայսր, մեզ քո սէրը. ցոյց տուր նրան ժողովրդին և ժողովուրդը կհատուցանէ քեզ հարիւրապատիկ:

Թէոդոսը լսելով Աեսարի ոգևորուած պատմութիւնը ճգնաւորներին և նրանց թղթի մասին՝ մեղմացաւ:

— Ճշմարիտ որ Աստուծոյ լրաբերներն են: Աստուած այս արժանաւոր մարդկանց միջոցով բարեգթութեամբ պահում է իմ անարժան, չարութեան ժամանակ ոխերիմ ձեռքը: Ընդունում եմ նրանց ցուցումը և մեղմացնում ցասումս: Այլ ևս մահուան պատիժ չիլինիլ: Կեսար, այսօր ինձ մօտ հրաւիրելը Անտիոքի սրտաբեկ հովուին, ծերունի Ֆլաւիանին: Նա վաղուց է սպասում իմ ընդունելութեանը: Իսկ քեզ և էլիլբիլին յայտնում եմ իմ մեծ շնորհակալիքը: Դուք ոչ թէ իմ փոփոխական կամքի կոյր կատարողներ եղաք, այլ իմ իսկական օգնականներ. Դուք իմ բանականութիւնն ու խիզճն եղաք, չստորափեցիք կրկին հարցնել արդեօք արդար՝ դորժ եմ յանձնել ձեզ: Ո՛հ, որքան երանի՜ կլինէր, եթէ իմ զահի մօտ շատ լինէին այսպիսի ծառաներ: Ո՛րքան հարկաւոր են նրանք և որքան դժուար է նրանց գանելը:

Կեսարը ուրախացած շտապեց Ֆլաւիանի մօտ:

— Սրբազան, քո խօսքը կատարուեց: Աստուած մեղմացրեց արքայի սիրտը. կայսրը հէնց այսօր հրաւիրում է քեզ իւր մօտ:

Ծերունին զողզոջուն ձեռքով սկսեց երեսը խաչակնքել.

— Արդ, արձակեա՛ զճառայո քո, Տէ՛ր, ի խաղաղութիւն: Կայսեր տեսակցութիւնը ծերունի եպիսկոպոսի հետ խիստ

որտադին էր: Ինչպէս Անտիոքում գուշակել էր Յովհանն՝ խոնարհ և հեղ ծերունին կայսեր առաջ կանգնելուն պէս հեկեկաց:

— Ներքը, արքայ, ներքը, խնդրում էր նա թոյլ, զառամեալ ձայնով և արտասուք թափում ու հեծկլտում: Կարծես Անտիոքում կատարուած սարսափները իւր սեպհական յանցանքն էր: Թէոդոսը զառամեալ ծերունի եպիսկոպոսին տեսնելով այգպիսի վշտի մէջ ինքն էլ քիչ էր մնում լաց լինէր: Նա այլ ևս Անտիոքին սպառնանք չէր կարգում, չէր դատում նրան, նա միայն դանգատում էր եպիսկոպոսին:

— Ինչո՞ւ վերաւորեցին իմ թանգադին ննջեցեալներէ յիշատակը: Եթէ ես մի բանով ցաւ էի պատճառել նրանց, թող ինձանկի վրէժխնդիր լինէին. իսկ մեռածներին, որմնցից ոչ մի վնաս չէին տեսել, պէտք է խնայէին:

Ֆլաւիանը լուռ, դառնագին լալիս էր. մի փոքր հանգարակով ասաց.

— Ներքը, մեծ արքայ. իմ սիրաբ լի է ցաւով ու վշտով, իսկ մաքերս շփոթուած են, իմ խօսքերը կլինին անկապ: Այն էլ ասեմ, որ գեղեցիկ խօսքեր չեմ բերել քեզ, այլ ժողովրդի դառն արտասուքը և սեւացած վիշտը: Երեսդ մի՛ դարձնել, արքայ. Դու միայն կարող ես ցամաքացնել այդ արտասուքը և դառնութիւնը դարձնել քաղցրութիւն: Շատ վաղուց չէ որ անցեալ Զատիկի տօներից մէկին դու ամենուրեք հրաման ուղարկեցիր բոլոր բանտարկեալներին արձակելու և նրանց յանցանքը ներելու: Եւ կարծես այդքանը բուսական չհամարելով քո մարդասիրութիւնը ցոյց տալու՝ դու դրում էիր.

— Ո՛հ, ի՞նչ երանի կլինէր եթէ հնար ունենայի յետ կանչել և մեռածներին ու մահուան պատիժ կրածներին յարուսթիւն տալ:

Յիշքը, արքայ, այդ խօսքերը այժմ: Ահա ի՞նչ ժամանակն է կոչել, յարուցանել, կեանք տալ հաղարաւոր մարդկանց: Խաղաղ կեանք պարգևիր, արքայ, քաղաքին, կենդանացրու նրան. կատարել՝ աւելին քան կատարեց Մեծ Անտիոքը՝ հիմնելով Անտիոք քաղաքը, թող այժմ ըստ քո մարդասիրութեան անուանուի Թէոդոսիա:

Անտիոքը քաղաքին սկիզբ տուաւ և հեռացաւ, իսկ քո մեծութիւնը այն կլինի, որ վերականգնես նոյն Անտիոքը, որովհետեւ նա Արեւելքի փառքն ու պարծանքը դառնալուց յետոյ՝ անմոռութիւն ունեցաւ ընկնել: Եթէ նրան տիրէին բարբարոս աղիքըրը կամ յարձակում գործէր որ և է այլ թշնամի, դու կշտապէիր աղատել նրան. դա փառաւոր դորձ կլի-

նէր, բայց ոչ այնքան զարմանալի, որքան այժմ, երբ դու ներեալ նրան, պաշտպանես քո սեպհական ցասումից: Դու առում ես, որ քո կրած անպատուութիւնը նախորդներէցդ ոչ մէկը չի կրել, բայց եթէ ուղեւ, մարդասէր արքայ, այդ անպատուութիւնը կգարդարէ քեզ այնպիսի պսակով, որը աւելի լաւ և աւելի փառաւոր կլինի քան արքայական պսակը: Քո ճակատը զարդարող պսակը հիւսած է նուրբ, ոսկեայ թերթիկներէց, իսկ այն պսակը, որը առաջարկում եմ քեզ, հիւսած կլինի քո մարդասիրութիւնից: Եւ բոլորը պէտք է հիանան ոչ այնքան քո պսակի թանգադին քարերին նայելով, որքան պէտքէ գովաբանեն քեզ ցամառի յաղթելու համար: Քանգեցի՛ն քո արձանները. բայց դու կարող ես կանգնեցնել աւելի ևս փառաւորները: Եթէ դու ներես քեզ վերաւորողներին և չենթարկես ոչ մի պատժի, այն ժամանակ նրանք քեզ համար կկանգնեցնեն ոչ թէ պղնձէ, կամ ոսկէ և կամ քարէսիւն հրապարակում, այլ այնպիսին, որ աւելի թանգարժէ քան որ և է նիւթ. նրանք կշրջապատեն քո անունը մարդասիրութեան և ոգորմածութեան լոյսով: Նրանցից իւրաքանչիւրը քեզ իւր մէջ կկրէ և դու կունենաս ոչ միայն Անտիոքում և ոչ քո տէրութեան մէջ միայն, այլ ամբողջ մարդկութեան մէջ այնքան արձան, որքան մարդ որ իմանայ քո անունը և մեծահոգութիւնը: Ոչ միայն մենք, այլ և մեր յետնորդներն ու նրանց սերունդները կլսեն այդ մասին, կսքսնչանան, կսիրեն քեզ այնպէս, որպէս թէ իրանք վայելած լինէին այդ բարեգործութիւնից:

Թէոդոսը Ֆլաւիանի խօսքերից տրամադրուելու չափ սրաշարժուեց և երբ ծերունի եպիսկոպոսը խօսքը վեր ջացրեց, կայսրը մօտեցաւ նրան, փաթաթուեց և համբուրեց: Յետոյ յետ քաշուեց, բայց Ֆլաւիանի ձեռքը բաց չթողեց և սիրով նայելով նրա կնճռոտած դէմքին և արտասուած թոր աչքերին, ասաց.

— Բարի հովիւ, նախ քան ինձանից Անտիոքի համար ոգորմածութիւն ստանալդ դու ինքդ ինձ մեծ ոգորմութիւն ցոյց տուիր. այնպէս գթաշարժեցիր ինձ այս բոլորէն քո խօսքերով, այնքան բարի, լաւ ղգացմունքներ զարթեցրիր: Իմ պալատում ոչ ոք այդպէս չի խօսում ինձ հետ: Զայրանալու, վրէժխնդիր լինելու, պատժելու մէջ բոլորը օգնական են, բայց ինքդ քեզ հանգարակեցնելու, կրածդ անպատուութիւնը մոռացութեան տալու, արքայական ներողամտութիւն ցոյց տալու նոյն իսկ դէպի յանցագործները՝ այդ գործերում մենակ ես, ոչ ոք չկայ: Ոչ ձեռք կայ, ոչ լեզու, ոչ սիրտ, ոչ միտք և ոչ ցանկութիւն:

Ո՛հ, Սրբազան հայր, երբեմն շատ ծանր է այս նուրբ սոկեայ պրակը, որի մասին դու խօսեցիր: Ուժու չի ներում մենակ տանելու: Եւ դու, հայր, այսօր ինձ մեծ թեթեւութիւն տուիր, և՛ մխլթարութիւն և՛ խրատ... խօսք չեմ գրտնում քեզանից շնորհակալ լինելու: Եւ քո խօսքից յետոյ մի բան միայն կարող եմ ասել Անտիոքացւոց մասին. «Ի՞նչ պարմանալի և մեծ բան է, երբ մենք չենք զայրանալ մեզ վերաւորդի վրայ, մարդկանց վրայ. ո՞վ ենք մենք, նոյն մարդը և այդ այն ժամանակ, երբ Յիսուս Քրիստոս, Աստուծոյ Որդին՝ աշխարհ դալով և մեզ համար ծառայի կերպարանք ստանալով խաչուեցաւ այն մարդկանց ձեռքով, որոնց միայն լաւութիւն էր արել և նա այդ խաչողների համար չօր աղօթեց ասելով. «Հայր, թող դոցա, զի ոչ գիտեն գինչ գործեն»:

Ծերունի եպիսկոպոսը նորից արտասուեց, այդ անգամ ուրախութիւնից: Նա շնորհակալ էր լինում:

— Ա՛րքայ, ես եկել եմ քեզ մօտ ողորմածութիւն, ներողամտութիւն խնդրելու, դու աւելին առիր մեզ: Դու տուիր ժողովրդի անմտութեան թողութիւն և կատարեալ մոռացում: Այդչափ մեծ չէին մեր յոյսերը, բայց ես ասում եմ քեզ, ո՞չդ միայն համապատասխան է քո բարձր գիւրքին: Եւ ես ուրախ եմ որչափ Անտիոքի, նոյնչափ ևս քեզ համար. քեզ համար ևս առաւել, որովհետեւ ողորմութիւն անելը աւելի մեծ երջանկութիւն է քան ստանալը: Թող Աստուած պահպանէ քեզ, անքայ, երկամր ու երկամր տարնենք և մարդասիրութիւնը թող մնայ քո մէջ ի բարեբաղդութիւն քո ժողովրդի:

Ֆլաւիանը կայսեր մօտից դուրս գալուն պէս շտապով մի ձիաւոր սուրհանդակ ուղարկեց Անտիոք լիովին ներման մասին աւետիք տալու:

Անտիոքը կենդանացաւ: Հրապարակները զարգարուեցաւ ծաղիկներով. տներն առաջ դորդեց փռուեցին. փողոցներն անկիւններում երեկոյեան պայծառ լուսավառութիւն էր լինում. բոլորը ուրախ էին. կարծես քաղաքը վերածնւում էր:

Յովհանն, բաց չթողեց ժողովրդի այդ ուրախ տրամադրութիւնը. նա ասում էր.

— Նոյնը արէք և տմեն ժամանակ, բայց ուրիշ կերպ: Զարդարուեցէ՛ք ոչ թէ ծաղիկներից հիւսած պտակներով, այլ առաքինութեամբ. ձեր հոգու մէջ վառ պահեցէ՛ք Աստուծային արգարութեան լոյսը և հրճուեցէ՛ք հոգեւոր ուրախութեամբ ոչ միայն նրա համար, որ Աստուած վերջ դրեց այս թշուառութիւններին, այլ և շնորհակալ եղէք այս փորձանքների համար: Այս դժբաղդութիւնը ոչ միայն մեզ համար օգ-

առհար պլտի լինի, եթէ միայն միշտ մտաբերելու լինենք, այլ և մեր յետագայ սերունդներին: Թող ամեն մէկը մտածէ թէ ինչ բան է այս: Մեր որդիքը կլսեն, որ երբ մի այնպիսի մեծ քաղաք պատժի և լքէ՞ ինչպէրով թեան ենթարկուեցաւ, երբ բոլորը դողում ու սարսափում էին, երբ թէ զօրապետներ, թէ քաղաքապետներ և թէ դատաւորներ չէին համարձակում ձայն տալ թշուառների համար— ահա այն ժամանակ մէն մենակ առաջ եկաւ Աստուծոյ միջնորդը, հոգեւոր հայրը և լսի իւր կերպարանքով ու պարզ, անպաճոյճ խօսքով փոխեց ինքնակալի միտքը: Եւ թագաւորը ի յորդանս աստուածային պատուէրի տուաւ ծերունուն այն, ինչ որ չէր տուել իւր հպատակներից ոչ մէկին:

Այս բոլորի մասին խորհելով թող միշտ շնորհակալ լինենք Աստուծոյ ոչ միայն անքաղաութիւնները անցնելուց յետոյ, այլ հէնց նրանց պատահելուն համար, որովհետեւ Աստուած ամեն ինչ կարգադրում է յօգուտ մեզ. նոյն իսկ մեր ձեռքով կատարուած չարութիւնը փորձանքների բովից անցկացնելով դարձնում է մեզ համար խրատ:

Մի քանի օր անց, Ձատկի օրերին Ֆլաւիանը վերադարձաւ: Հեռաւոր և դժուարին ճանապարհը նրա առողջութեան համար բարեյաջող էր անցել: Ուրախ իւր միջնորդութեան ցանկալի յաջողութեամբը՝ նա ինքն իրան աւելի առոյգ էր զգում:

Գարուն էր: Կենդանարար օդը լցուած էր նորաբաց ծաղիկների անուշահոտութեամբ և սրտաշարժուած ծերունին ամբողջ ճանապարհին հրճւում էր:

— Գարուն է. նոր կեանք. բնութիւնը զարթում է, ամեն ինչ կրկին կենդանութիւն ստանում: Հինը, դառմամբ, որը ժամանակին պտուղ է տուել, իւր դորձը կատարել, հեռանում է կեանքից, մեռնում է և նրա փոխարէն ձմեռուայ հանգստութիւնից յետոյ բնութիւնը բերում է նոր կեանք. և՛ ծառերի նոր բողբոջներ, և՛ նոր ծաղիկներ, և՛ նոր թևաւորուած երգիչներ և ըստ երեւութին նոր օդ և այլն: Ո՞հ որչափ սքանչելի է. փառք Ստեղծողին որ այնպիսի կմաստութեամբ ստեղծել է կեանքը: Այժմ ճ'ն դէպի հանգիստ: Երկրայինը բոլորը կատարեցի, այժմ դէպի նոր ճանապարհ առ Աստուած:

Այնպեղ նոր կեանք է, վերածնունդ, նոր գարուն:

Եւ ծերունին սալի յատակին պառկած ժամերով աչքերը յառած նայում էր գարնանային պայծառ, կապուտակ երկնքին:

Անտիրքացիք իմանալով իրանց հովուի գալուստն օրը՝
Ծաղկաղարդին, տուածտեան վաղ, ամբողջ քաղաքով դուրս
եկան ընդ տուած: Նրանք ճանապարհին մինչև եպիսկոպոսա-
կան տունը անընդհատ թնդացնում էին օգը ուրախ աղաղա-
կով, արմատենու ճիւղեր էին շարժում, ծաղիկներով ճանա-
պարհը ծածկում: Մայրերը տարածում էին ձեռքերը և աղա-
ղակում:

—Մեր պաշտպանը, մեր պահապան հրեշտակը. Աստու-
ծոյ միջնորդը: Ծերունին ուրախ ողջունում էր բոլորին և
լրկնում—Այո իմ ծառայութիւնը չէ, այլ Աստուծոյ ողոր-
մութիւնը. ես ոչ մի բանով գործին չեմ նպաստել: Երբ Աս-
տուած թագաւորի սիրտը մեղմացրեց, նա ինքը մինչև իմ
արատանելը թողեց իւր ցասումը, վերջ տուեց զայրացմանը
և խռովութեան մասին խօսելով՝ բոլոր պատահածները յի-
շում էր առանց բարկութեան: Կարծես ինքը չէր վերաւորուողը,
այլ մի ուրիշը: Ես այստեղ ոչինչ չեմ արել. ամեն ինչ կար-
գադրում է Աստուծոյ բարի կամքը: Փառք տուէք Աստուծուն,
իմ որդիք. երգեցէք նրա անունով, «ովսաննա».

Եւ հաղարաւոր ամբոխը արձագանք տուաւ.

«Ովսաննա, ովսաննա՛ ի բարձունս, օրհնեալ եկեալ յա-
նուն Տեառն»:

Թարգ. Գր. Բ. Նոր-Արեւեան

Վերջ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՂԻԱ ՔԱՀԱՆԱՅԻ

Յ Ա. Ռ Ա. Ջ Ա. Բ Ա. Ն

1. Աշխատութեան պատմութիւնը.—2. Ձեռագիրներուն նկարագրութիւնը.—
3. Աշխատութեան կազմութեան և բնագրի վերականգնման եղանակը.—
4. Ասորի ժողովրդին պատմութիւնը.—5. Եղիա քահանայի կենսագրութիւնը.
6. Ձեռագրին բովանդակութիւնը.—7. Նախնական վիճակն ու յետին փոփոխութիւնները.—8. Ընդարձակ խմբագրութիւնը.—9. Հեղինակը.—10. Գրութեան ժամանակը:

1. Եղիա քահանայի պատմութեան հետ ծանօթացած էի գեո 1895 թուականին, Կարին եղած ժամանակս, երբ կը կազմէի Սանասարեան վարժարանի ձեռագրաց ցուցակը, որ նախ մաս մաս Հանդէս Ամսօրեայի մէջ տպուելէ յետոյ՝ հրատարակուեցաւ. նաև առանձին գրքով 1900 թուին: Այդ ձեռագրաց թիւ 43-ն է Տէր Եղիայի պատմութիւնը. տես Յուլյակ, էջ 32:

1900 թուին վերջերս՝ Էջմիածնի մէջ՝ երբ Պր. Մանանդեանի ընկերակցութեամբ կը կազմէինք մեր «Հայոց Նոր Վկաները», ձեռքս անցաւ Եղիա քահանայի ուրիշ լուսագոյն օրինակ մը՝ որ կը դառնէր Էջմիածնի ձեռագրատան 132 թիւ համառօտ ճառընարին մէջ: Որոշեր էինք նախ նոյն պատմութիւնն ալ անդընել մեր Նոր Վկաներու Հաւաքածոյին մէջ, բայց որովհետև այս գրքին մէջ տեղ ունէին միայն նահատակները և ոչ խոստովանողները, ուստի մտածեցի նոյնը առանձին գրքով լոյս ընծայել:

Այդ մտածման ժամանակ Էջմիածնի ձեռագրատան մատենադարանապետ Գիր. Տ. Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանը՝ Էջմիածնի մէկ անկիւնէն, հին վաւերաթուղթերու կոյտի մը մէջ դուր էր եօթը թուղթէ բազկացած աղտոտ տետրակ մը՝ որ տեսնելով թէ վկայաբանական գրութիւն մըն է, բարեհաճեր էր խնայելն ձ յանձնել: Գրուածքը նոյնպէս Եղիա քահանայի պատմութիւնն էր:

Էջմիածնի այս երկու ձեռագիրները ձեռքի տակ ունենալէ ետք՝ զիմեցի Կարին՝ Սանասարեան վարժարանի Հայերէնի ուսուցիչ Մեծ. Պր. Աստուածատուր Խաչատրեանին, ինդրելու համար Սանասարեան օրինակին արտագրութիւնը:—Յարգելի պարոնը բարի եղաւ շատ շուտ և շատ մեծ ճշտութեամբ կատարելու իմ խնդիրքս:

1901—1902 թուին սկսած էի նիւթեր հաւաքել Լիակատար Տաղարանի մը համար և այս պատճառով մի առ մի կը թերթէի էջմիածին գտնուած բոլոր ձեռագիրները։ Ամբողջ Կարինեան 2383 ձեռագիրներու մէջ չգտայ Եղիայի պատմութեան տարբեր օրինակ մը. միայն երկու ձեռագիրներու մէջ տեսայ երկու աննշան հատուածներ՝ կողի վրայ գրուած՝ իբրեւ զբաւորձ կամ իրազարք, որ նոյնպէս կը պատկանէին Եղիա քահանային։

Ահա այս երեք ամբողջական օրինակներու և երկու հատակոտորներու համեմատութեամբ է որ կազմուած է իմ այս աշխատութիւնս։

2. Կ'անցնինք այժմ մեր պորձածած ձեռագիրներուն քննութեան։

Ձ կը ներկայացնէ այն օրինակը՝ որ կը բռնէ էջմիածնի Գեորգեան ցուցակի թիւ 132 ձեռագրին 145բ—157ա էջերը։ Սոյն ձեռագիրը համառօտ և վաղը ութածալ զիրքով ճառքնոտի մըն է, որուն զրին է «տէր Յօհան երէց»։ Գրուած է «ի թվին ՌՃԻԴ ումն (=1675). նախա ամսուն ժ», նօտրագիր մաքուր գրութեամբ։ Ձեռագրին գրութեան տեղը յիշուած չէ. բայց Նախայ ամսուն յիշատակութենէն և Եղիա քահանայի պատմութեան մէջ գտնուած տաճկերէն բառերու ձեւէն յայտնի է թէ ձեռագիրը գրուած է Նոր Զուգայի մէջ։ Եղիա քահանայի պատմութիւնը հոս վերնագիր չունի. բայց պատմութիւնը սկսելէ առաջ՝ ամբողջ էջ մը (այն է էջ 145^ա) պարապ է թողուած, անշուշտ յետոյ տխուրաբար՝ գրելու համար, որ մոռցուած է։

Պ ձեռագիրը 7 թուղթէ բաղկացած տղեկ նօտրագիր և աննշան տետրակ մըն է, որ գտնուեցաւ էջմիածնի արխիվին մէջ Գարեգին վարդապետի շնորհիւ. սկիզբէն և վերջէն մէյմէկ թուղթ պարապ, գրուած երեսներն են ընդ ամէնը տասը էջ կամ հինգ թուղթ։ Խորագիր գրուած է. «Ո՞վ և զրարք այս է տէր Եղիայ քահանային պատմութիւնն լաւ իմացէք այս է զիր որ առէ»։ Իսկ տետրակին վերջը կ'ըսուի. «Դուռն գրքոջ յայտնի է. ԳԻՐՔ. Որ կօչի պատմութիւնը Եղիայ քահանային։ Ի Հայրապետէն դերգահ անթուոյն սէյ էջմիածնի երիցս երանեալ տէն և փրկմի սէրն կաթողիկոսի ա՛մ հայոց։ Եւ ի պտրդուէն սէյ և էմի տէն թէոփորոսի երջանկաւայլ վարդապետի ա՛մ հայոց։—Եւ մէծի մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ նորապետի (երկար բառի մը տեղ բաց թողուած) արքահատու և ա՛ծաբան (նոյնպէս) պտրդի. Ի թուին Հայոց ումիդ (=1814) և ի մարտի ամսոյ նոյն ժողին Ա՛վ գրեցաւ որի Կոստանդնուպօլսի ձեռամբ նուաստի մանկավարժ սեկանի»։

Ս Սանասարեան վարժարանի թիւ 43 ձեռագիրն է, որ

գրուած է 1844 թուին՝ արտագրուելով 1791 թուին գրուած օրինակէ մը. ունի թուղթ 11, էջ չէ նշանակուած. մեծութիւնն է 21.5×18 սմ. նիւթն է հասարակ թուղթ. գրութիւնը նօսր և մաքուր, բայց լի սխալներով, զարդ չունի. դատարկ թուղթ 2 էջ, կազմ չունի. ասոյ 27. ժամանակ ՌՄՂԳ=1844 յունվար 25. գրիչն է Երեմիայի որդի Տէր Յարութիւն քահանայ, որուն աշխարհական անունն է տիրացու Համբարձում. գրութեան տեղը՝ Խարբերդ Մատէն:

Ձևագրին առաջին երեսին վրայ գրուած է. «Տետրակ որ քոչի տէր եղիեայի պատմութիւնն Արարեալ և շարագրեալ յումիւն հաւատացելոց Ականատես անձնէ. ի ռամկական բաւառով զի ընթերցողք և ունկնդրողք հակադրողք ի միտ առջէն ամէն թմն ՌՄԽԵ յունվարի Ըին որ ի քաղաքն խարէկերդ Գրվեցաւ տետրակս ՌՄՂԳ.ին. յունվարի ին որ է մատան ձևոմբ տեառն յիսուսի յետնեալ տէր յարութիւնին մեղսամած քահանայի երկմիեան»:

Եղիայի պատմութենէն յետոյ վերջնթեր երեսին վրայ գրուած է Քուչակի ոտանաւորը, ուրիշ տողերու հետ խառնուած, այսպէս.

«Կուղես որ ազնիւ լինիս որ ամէն մարդ զբեզ սիրէ. զուն հողի նման կեցիր որ ամէն ոտք զբեզ կոխէ. քանզի զերկաթն ամուր մի լինիր որ զկրակն կու հալէ գու ջրի նման կղիւ որ զկրակն կու մարէ. գեղեցիկ նազելի կղբայր պատվական. իւրաքանչեւ տէրտմ վար տը համ կարամ. ուսոյ ինձ իմաստութիւն յարաժամ. թոյլէ տէյլմ վեք տուչիւն ամ. պիր տէրման. չէ-Քահաթ էյլասին օրհնեալ մարիամ տացէ ըզձան երկնից քաղցրութեան համբարձումս խընդրէ ըզնուն օրհնեալ ձայն մեղայ ասում վեք տուչիւնում պիր տէրման վերջ»:

Վերջին երեսին վրայ, յիշեալ ոտանաւորէն անմիջապէս յետոյ՝ գրուած է.

«Գրվեցաւ տետրակս ի քաղաքն մատէն և է ձևոմբ տեառն յիսուսի ծառայ յետնեալ համբարձումին և հօրն իմոյ երեմիային և ամէնայն դարմից և զաւակացն ընթերցողք և ունկնդրողք զողորմիս մի ասէ միով հայր մէղայիւ յիշէ աստուած ողորմի իւրեանց և իւր նշնջեցելոցն հողիքն ամէն Այս տետրակս տիրացու համբարձումին և հօրն նորին երեմիային և մօրն նորա խաչերին եղբօրն առաքելին և քրոջն նազլուին կընողքն ալթունին և որդուն արրահամին աստուած բարի վայելում տացէ խորին ծերութեանը հասուսցէ Ամէն»:

Դ ութը տողէ բաղկացեալ հատուած մըն է, որ կ'սկսի համար 18՝ «տանձմնեբը թէ նէ տէրսինիդ» մինչև համար 21 «Եւ

թէ որչափ զխօսն» (այլափոխեալ). Կը գտնուի Էջմիածնի Կարինեան 1791 թիւ ձեռագրին 211-էջը. իբր պարապ էջի վրայ եղած երկրորդական գրչափորձ կամ խաղալիք. բուն ձեռագիրն է Պլինձէ քաղաք են, գրութեան թուականը անյայտ:

Ե յիսուն և եօթը ասոյէ բաղկացած հատակոտոր մըն է (համար 96—111). Կը գտնուի Էջմիածնի Կարինեան թիւ 1386 ձեռագրի վերջին էջը (524 ը) իբր գրչափորձ կամ խաղալիք՝ երկրորդական գրչէ մը. շատ ազեղ և խիստ գծուարընթեռնի գրութիւն մըն է. Բուն ձեռագիրը «Սարգսի Շնորհալուոյ մեկնութիւն ևօթանց թղթոց կաթողիկեայց», գրուած է Կաֆա քաղաքը. գրիչը և թուականը անյայտ է. բայց կազմին նորոգութեան թուականն է ՌՃԺԹ=1670:

3. Ի նկատի չունենալով վերջի երկու հատակոտորները՝ մնացեալ երեք ամբողջական ձեռագիրներուն մէջ ընտրեալագոյնն ու հնագոյնը Ջ ձեռագրին է, գրուած 1675-ին. գրիչը եղած է հմուտ մէկը. տառասխալներ չկան. ունի մաքուր գրութիւն. միւսներէն զանազանութիւն մը ցուցուցած պարագաներու մէջ անգամ կ'արգարանայ և իբր ճշտագոյն կը ներկայանայ բանասիրական քննութեան առջև. այնպէս որ մեր աշխատութեան մէջ առհասարակ հետեցանք այս օրինակին. երբ իրեն հետ կը համաձայնէր միւս ձեռագիրներէն մէկը (Պ կամ Ս)՝ այս բանը բնական էր. բայց նոյն իսկ շատ տեղ երբ Ջ մինակ կը մնար Պ և Ս ձեռագիրներու նման ընթերցուածներու դէմ, պէտք եղաւ ընտրել Ջ ձեռագրին ընթերցումը:

Պ գրուած ըլլալով Պօլսոյ մէջ և աւելի ուշ Ժամանակ (Ջ-էն 139 տարի յետոյ) կրած է աւելի շատ ձեռափոխութիւն. ձեռագրին մէջ աշխատուած է լեզուն կարելի եղածին չափ մօտեցնել Պօլսոյ աշխարհաբարին. այս պատճառով կը բռնէ Ջ և Ս ձեռագիրներու մէջտեղը: Իր տարբերութիւնները յիշելու Ժամանակ աւելորդ համարեցինք յառաջ բերել զո՞ր ո՞րչափորձն տառասխալները. օր. ճաշի փոխանակ բսկու ճաշք են:

Ս գրուած է Խարբերդի մէջ, այսինքն հոն, ուր կատարուած են եզրիայի անցքերը և ուր անշուշտ շարագրուած է պատմութեան բնագիրը. բայց նոյն իսկ այս պարագաները պատճառ եղեր են ձեռագրին չափազանց այլափոխութեան: Հարկաւ եզրիայի պատմութիւնը շատ տարածուած էր Խարբերդի մէջ և շատ անգամ արտագրուած. ամէն արագգրող իր կողմէն աւելցուցած էր ինչ որ իրեն լաւ էր թուած. այնպէս որ մօտ երկու դար յետոյ հարկաւ Ս մեզ պիտի ներկայացնէր այն վիճակը՝ ուր այժմ կը տեսնենք. լուրջ յապառուսներ, յաւելուածներ, և գրեթէ միշտ վերածուած

աշխարհաբարիւ Ասոր վրայ աւելցնենք նաև այն որ Յարութիւն քահանային աղիտութիւնը աներկակայելի աստիճանի է հասած. է-ով բացառական, օ-ով գործիական, է-ով յոգնակի, «-դէպէ՛ն են ձեռով անկատարներ կը կազմեն իւր գրութեան սովորական ձևը: Ս-ի այս տառական սխալները մենք չենք նշանակած միայն այն ժամանակ՝ երբ բառը համաձայն կը մնար մեր կազմած բնագրին հետ. բայց տարրեր ընթերցուածները միշտ նշանակած ենք իւր ուղղագրութեամբ:

Այսպէսով եթէ բնագրին հայերէն մասերուն հարադատութեան մէջ առաջին տեղը կը բռնէր Ջ, երկրորդը Պ և երրորդը Ս, ասոր ճիշտ հակառակն էր թուրքերէն բառերու և խօսքերու մէջ: Եզիա քահանան իբրև խարբերոցի՝ անշուշտ պիտի խօսած լինէր խարբերդի թուրքերու արտասանութեամբ. կամ զոնէ բնագիրը չարագրողները տեղական բաբբառով պիտի գրած լինէին. այս մտածմամբ, Ս որ խարբերդի մէջ գրուած է, պիտի ներկայացնէր լուսադոյն ընթերցուածները. Պ գրուած է Պօլսական արտասանութեամբ, որ իբրև Տաճկաստանի բարբառ՝ աւելի մօտիկ է խարբերդի լեզուին. մինչդեռ Ջ՝ որ գրուած է Նոր-Ջուղայի մէջ, գործածած է Ասրպատականի թուրքերէնը, որով և բաւական կը հեռանայ երկուքէն ալ, երբեմն միայն միջին տեղ մը բռնելով:

Մեր բնագիրը կազմելու համար մենք ալ չարժեցանք այս երկու իրարու հակառակ ուղղութեամբ:

Ընթերցողներու գիւրութեան համար ամէն այլալեզու խօսքի հետ կցեցինք իր հայերէն թարգմանութիւնը:

Աւելցնենք վերջապէս թէ բնագրին միահնտ գրութիւնը մենք բաժնեցինք համարներու. իսկ գլուխներու բաժնել պէտք չեղաւ՝ զրուածքին կարծութեան համար: Գործին վերջն ալ զրինք Յատուկ Անուններու Յանկ մը և բնագրին մէջ պատահած օտարազգի բառերու բառարան:

Կը մնայ մեզ ընել բանասիրական համառօտ քննութիւն մը՝ Տէր Եզիայի անձին, պատմութեան, ասոր գրութեան և ժամանակին ու հեղինակին մասին:

4. Ասորոց ազգը երկու քրիստոնէական ինքնուրոյն համայնք կը կազմէ. նախ Նեստորական եկեղեցին, որ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներուն կողմէն հերձուածող համարուած է, և երկրորդ՝ Յակոբիկ Ուղղափառ եկեղեցին, որ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն հետ ամէն ժամանակ ունեցած է միոխադարձ շատ սիրալիք վերաբերմունք, պէտք ունեցած ժամանակ զտնելով նաև օգնութիւն և պաշտպանութիւն: Այժմ Միջագետքի, Քիւրդիստանի, Հայաստանի և Պարսկաստանի մէջ հոս ու հոն ջրուած ասորի ազգը նախապէս

Վր կազմէր առանձին ազգութիւն, որուն հայրենիքն էր Ասորիքը՝ Միջերկրական ծովի եզերքը գտնուած այդ փոքրիկ երկիրը՝ Երբ Ասորիները խմբովին ընդունեցին նեստորականութիւնը՝ ենթարկուեցան մեծամեծ հալածանքներու Յունաց կողմէ, այնպէս որ ստիպուեցան փախչիլ իրենց մայր հայրենիքէն և ապաւինելով Պարսից տէրութեան՝ պաշտպանութիւն խնդրեցին անոնցմէ՝ Յունաց գէմ։ Պարսիկները իրենց հովանաւորութեան տակ առին զանոնք, և մեծ պաշտպանութիւն ցոյց տուին՝ հակառակ Յոյներուն։ Այդ ատենէն Ասորիները սկսան զաղթիլ և տարածուիլ Միջագետքի, Պարսկաստանի և մինչև Արաբիոյ մէջ (435 Յ. Ք.)։ Աւելի յետոյ նորա յառաջացան Արևելեան Ասիոյ մէջ՝ մինչև Չինաստան, ուր հիմնեցին նեստորական եկեղեցի։ Առաջին անգամ Լանկիթամուր (1336—1405) կործանեց նեստորական եկեղեցին՝ զրեթէ բովանդակ Ասիոյ մէջ. մնացորդները ետ քաշուեցան և ապաստանեցան Քիւրդիստանի լեռները։ Այս նորեկ Ասորիներուն մէջ յատկապէս կը յիշուի Զուլամէրկի մէջ հաստատուած լեռնաբնակ զաղթականութիւնը, որ մինչև այժմ կ'իտանկալս Ժողովուրդ մը կը կազմէ։ Ասոնք բոլոր նեստորական են. ունին առանձին պատրիարք՝ որ կը կոչուի Մար-Շիմոն, և է նաև մարմնաւոր պետ իւր Ժողովրդեան։

Այն Ասորիները՝ որ մնացին Ասորիքի մէջ և իրենց հայրենիքէն չհեռացան, չկրցան իրենց դոյութիւնը երկար պահպանել. ասոնք ալ Արաբներու տիրապետութեան տակ ինչալով արաբացան, և մահմետական կրօնն ու արաբերէն լեզուն ընդունելով՝ ձուլուեցան Արաբներու մէջ։

Ասորիներու հետ պէտք չէ չփոթել Ասորեստանցիները։ Ասորեստանը առանձին երկիր է, որ Բաբելոնաստանի հետ հին Ժամանակ կը կազմէր մեծ պետութիւն. ունէր երկու հոգակաւոր քաղաքներ՝ Բաբելոն և Նինուէ։ Ասորիներն ու Ասորեստանցիները տարբեր ազգեր են, ինչպէս որ Ասորիքն ու Ասորեստանը տարբեր երկիրներ են։ Ասորեստանցիք եւ ունեցան խեղճ վախճան. ասոնք նախ դարձան արամայեցի, յետոյ ալ արաբացան ասորիներու նման։

Ըստ այսմ Պարսկաստանի և Քիւրդիստանի մէջ այժմ դոյութիւն ունեցող Ասորիները Ասորեստանցիներու յաջորդները չեն, այլ Ասորոց. իրենց լեզուն ասորեստաներէն չէ, այլ կը ծագի հին ասորերէնէ, որուն մէկ նոր բարբառն է և անոր հետ ճիշտ այն յարաբերութիւնն ունի՝ ինչ որ այժմեան հայերէն բարբառ մը՝ զրաբարի հետ Պարսկաստանի Ասորիներէն ոմանք (մինչև իսկ ուսումնականներ) զիրենք կը համարեն Ասորեստանցոց յաջորդներ. բայց այս կարծիքը բացարձակ սխալ է ¹⁾։

1) Ասորիներու մասին աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ կարելի

Լանկթամուրի հալածանքներէն փախչող կամ նախկին գաղթականներու խումբին կը պատկանին նաև Հայաստանի Յակոբիկ ասորիները: Ասոնցմէ մէկ-երկու հարիւր տուն ժողովուրդ կայ այժմ Խարբերդի մէջ, որոնք ունին առանձին եկեղեցի, բայց իրենց լեզուն մոռցած ըլլալով՝ կը խօսին հայերէն. չափ անդամ մահաւանդ օտարներու առջև՝ զիրենք կը կոչեն հայ անունով: Բայց այս բառն աւելի «քրիստոնեայ» նշանակութիւնն ունի, քան «հայազգի», ինչպէս որ Տիգրանակերտի բոլոր քրիստոնէական աղգութիւններն ալ (եազուպի, Բիլտանի, Խպտի, Մարոնի են) զիրենք կը համարեն «հայ», իբրև հակադիր «մահմետական» հասարակաց անունին:

5. Ահա այս Յակոբիկ ուղղափառ Ասորիներէն է մեր Տէր Եղիան, որ բնիկ Խարբերդցի է նոյն քաղաքի Տիրամայր Ս. Աստուածածին ասորի եկեղեցւոյն քահանան էր (սեւ համար 6, 15 և 23). ասորերէն լեզուով կը կոչուէր Բապան էլիա (22): Այս անձը իւր ժամանակի անուանի անձերէն մէկն, «ի մէջ աշխարհի անուանի» էր (154). երկու անգամ ուխտադնացութեան էր գացած Երուսաղէմ, Բրիտանի գերեզմանը համբուրելու համար (154), ուստի և կը կոչուէր «մահտեսի Տէր Եղիա քահանայ» (1): Կ'երևայ թէ հոգիոր որդին կամ աշակերտն էր Մկրտիչ վարդապետին, որովհետև այս երկուքը առանձնապէս կապուած են իրարու հետ: Առաջին անգամ երբ տաճիկները կ'ուղէին Եղիան մահմետական զարծնել և պայմանաւորուեցան վիճաբանիլ, նոյն տեղը ներկայ էին Մկրտիչ վարդապետը Յովհաննէս եպիսկոպոսի հետ (35): Այնուհետև մինչև վերջ կ'երևայ նա. երբ հսկում և սլաշտն կատարելու համար Տէր Եղիան ժողովրդին հետ դնաց Ասորոց եկեղեցին, Եղիան Մկրտիչ վարդապետի աջը կը համբուրէ (42) և վարդապետը կ'օրհնէ զայն (43): Ասկէ կ'երևայ նաև որ Մկրտիչ վարդապետը Ասորոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն քարոզիչն ըլլալու էր: Նոյնպէս Եղիա քահանային բանտարկութեան ժամանակ խնձորի մէջ Ս. Հաղորդութիւն դնելով ծածուկ քահանային ուղարկողը Մկրտիչ վարդապետն է (151), ուր և իւր որդին կը կոչէ Տէր Եղիան: Թուրքերը երբ կ'ուղէին քահանային արևան գինը կտրել և ծախել՝ սակարկելու համար քահանաներուն հետ կանչեցին Մկրտիչ վարդապետը (166). և Մկրտիչ վարդապետն է որ հնարադիտութեամբ ծածուկ փոխառութիւն մը հայթայթեց և փրկեց Տէր Եղիան (169): Ասոնց մէջ քանի մը տեղ մեր զրուածքը յայտնապէս կը յիշէ

է քաղել նորատիպ ամիոփ աշխատութենէ մը. A. Sanda, die Aramäer (aus der alten Orient, IV № 3) Leipzig. Վերի տեղեկութիւնները հանած եմ ուսուցչիս հայազետ Հիւպիմանի մէկ նամակէն:

Մկրտիչ վարդապետի անունը, բայց քանի մը տեղ ալ միայն «վարդապետն» ըսելով կը բառականանայ: 169 համարին մէջ Մկրտիչ անունը չէ յիշուած, բայց Ս ձեռագրին ընթերցուածներուն մէջ յայտնապէս կ'ըսուի «յետոյ Մկրտիչ վարդապետն...»: Դարձեալ հմ. 22 Եղիան «զայս մեր հոգևոր որդին» կը կոչուի. և այս խօսքը բոլոր, որ գրութեանս հեղինակն է, հաւանական է որ Մկրտիչ վարդապետն ըլլայ:

Բոլորովին պարագայ տեղը չէ որ գրուածքիս մէջ Եղիա քահանան իբր «անուանին» մարդ ցուցուած է. ապահովապէս նա տեղի հմտաւ էր քան իւր քաղաքակից Յովնանէս, Մինաս, Խաչատուր, Պօղոս և Մեղքիսեթ վարդապետները: Նա տեղեակ էր բոտ մեր գրուածքին (41, 172) չորս լեզուի, այն է արաբերէն, ասորերէն, մարսերէն (արաբերէն բարբառ) և հայերէն. բայց հոս պէտք է աւելցնել նաև տաճկերէն, որ հեղինակը չէ յիշած իբր յայտնի և ընական բան. ինչպէս նաև երբայեցերէն, որու մէջ գոնէ չափաւոր գիտութիւն մը ունեցած պիտի ըլլար Եղիա, քանի որ համար 95 երբայեցերէն վկայութիւն մը կը բերէ: Եղիան ծանօթ էր մահմետական կրօնական գրականութեան, այնպէս որ իւր վիճաբանութեան ժամանակ քանի քանի անգամ ասոնց գրուածքներէն այլ և այլ հատուածներ վկայութեան կը կոչէ: Մահօթ է հին ֆէթվաներուն, որոնցմէ մէկ երկուքը կը յիշէ (83, 87). կարգադրած է Գամուսը, զոր կը յիշէ հմ. 115 և Մահմետականներուն Թէվրաթները, որուն չորրորդ գլուխը վկայութեան կը կոչէ (122): Առանձինն յիշելու է երեք մահմետական գրքեր, այն է Մուհաֆ, որ Սարգիս Պոխարացուայն (արաբերէն Ռապանի Պէխրա) աշխատութիւնն է. երկրորդ Ապուղուրան՝ որ Մամուն խալիֆային գրքն է, և երրորդ Շարահաթլաման՝ որ Մուհամմէտ Իպնի Հաչումի աշխատութիւնն է: Այս գրքերը քանի մը անգամ կը յիշէ Եղիան և Ապուղուրանի 15-րդ և Շարահաթլամայի 12 րդ գլխէն վկայութիւն կը բերէ (հմ. 81, 86, 88, 97, 98, 99), բնագիր կամ թուրքերէն թարգմանութեամբ: Վիճաբանութեան համար հետը աստեան տարեր էր Մուհաֆը (44), որմէ և վկայութիւններ բերեր է նոյն ատենին առջև (65, 128): Կը յիշէ նոյնպէս մահմետական նախկին զենդաններու, այսպէս Ալիի, Համլայի, Ապուղլքիբի, Օմարի, Օսմանի, Հասանի և Հիւսէյնի գաւանդութիւնները: Արաբերէն լեզուի գիտութեան չափը ցոյց տալու համար կրնայ յիշուիլ 95, 110, 114, 117 համարներուն մէջ բերուած գուտ արաբերէն խօսքերը՝ որոնք մինչև իսկ հայերէնէ թարգմանուած են:

6. Խարբերդի մէջ քրիստոնեաները (հայ և ասորի) ունէին վեց եկեղեցի. տաճիկները նախանձելով ասոր վրայ, կ'ուզեն ա-

սոնցմէ երեքը խլել, այն է Հայոց Ս. Ստեփաննոս, Ս. Կարապետ
և Ասորոց Ս. Աստուածածին եկեղեցիները, առաջին երկուքը շտե-
մարան, իսկ վերջինը մզկիթ և վարժարան դարձնելու գիտաւո-
րութեամբ (4, 6, 171): Ս. Ստեփաննոսի քահանան էր Տ. Սա-
հակը, Ս. Կարապետինը Տ. Դուկաս. տաճիկները կանչելով այս
երկուքը՝ հնարքով մը ասոնց բերնէն մահմետական դաւանութեան
խօսքեր կ'առնէին և կը բանտարկէին տաճկեցիներու համար: Երբ այս
հնարքը կ'ուզէին գործ դնել նաև Ասորոց Եղիա քահանային վրայ
ալ, սա կը պայմանաւորուի անոնց հետ՝ վիճաբանիլ կրօնական
խնդիրներու առթիւ՝ իսլամներու բոլոր ուսեալ կրօնաւորներու
հետ, այն պայմանով որ երբ յաղթէ թէ եկեղեցիները և թէ քա-
հանանքը ազատ մնան (34): Պայմանը կ'ընդունուի և վիճաբա-
նութիւնը տեղի կ'ունենայ: Եղիան մէջ կը բերէ բազմաթիւ վկա-
յութիւններ Աւետարանէն, բայց մանաւանդ մահմետականներու
գրքերէն և արարական այբուբենէն, և միջնադարեան վարդապե-
տական ոճով վաստաբանելով՝ կը շահի դատը: Ասոր վրայ բարկա-
նալով մահմետականները, նոր հնարքի մը կը դիմեն և Եղիան բան-
տարկելով՝ կ'սկսին չարչարել մահմետական դարձնելու համար:
Եղիան մինչև վերջը կը դիմադրէ: Վերջապէս մահմետականները
տեսնելով թէ ի զուր է ամէն բան, արեան գին կը կտրեն և 740 դրու
(=այժմ 156 ֆրանք) ստանալով՝ ազատ կ'արձակեն Եղիան: Այնու-
հետև Եղիան կ'երթայ Մէրսին, Տիգրանակերտ և Պոլս, տաճկաց
մեծերէն կ'ստանայ ֆէրմաններ, որոնց զօրութեամբ տաճիկներն
այլ ևս Հայոց հոգեւոր գործերուն չափաի խոտնուէին: Այս բոլոր
ծախքերու պատճառաւ Եղիան կ'իյնայ յետին աղքատութեան մէջ,
որուն համար Ասորոց պատրիարքն ու տեղայի հինգ վարդապետ-
ները կը գրեն օրհնութեան կոնդակ մը և կը յանձնեն Եղիային՝ այլ
և այլ տեղեր չըջելով հանգանակութիւն ընելու համար (176 են):

7. Ահաւասիկ յիշեալ Եղիա քահանային յանձնուած օրհնու-
թեան և հանգանակութեան պատմական կոնդակն է մեր ներկայ
ձեռագիրը, որ նախապէս կը կոչուէր «նամակ», ինչպէս կը յիշուի
164 համարին մէջ, այսպէս. «Եւ այլ բազում վիշտս և նեղութիւնս
հասուցին, զոր ոչ գրեցաք ի յայս փոքր նամակս»: Բայց այս նա-
մակ բառով ալ պէտք է հասկնալ կոնդակ:

Այսպէս ըլլալու ապացոյց են գրուածքին սկիզբն ու վերջը
գրուած այն խօսքերը՝ որոնք կոնդակներու կամ նման օրհնութեան
գրերու սովորական բանաձևներն են, ուր կոնդակապիրը կը գիմէ
ժողովրդին, կը ներկայացնէ խնդրի նիւթ եղող անձը և կը վեր-
ջացնէ իւր խօսքերը օրհնութեամբ և բարեմաղթութիւններով:
Այսպէս մեր ներկայ ձեռագիրն ալ կ'սկսի. «Եւ ընդ օրհնութեանս

ծանուցումն լիցի ձեզ՝ Բրիտանի արեամբ գնեալ քահանայք և ժողովուրդք...» յետոյ երկրորդ դէմքով կը ներկայացնէ Եղիա քահանան. «Վասն այդ մահուսի տէր Եղիայ քահանայիդ, որ է քո ի քաղաքէն խորրերգու և յազգէն Յակոբայ ուղղափառ Ասորոց...» (1)»։ Լեմբողջ պատմութիւնը պատմուի է յետոյ հմ. 176 կ'սկսի խօսիլ հանդանակութեան մասին. «Ջայս ամենայն չարչարանս և զնեղութիւնս կրեաց վասն անուանն Բրիտանի»։ Եւ վասն այդ պատճառիդ չրջի ի գրունս ողորմածացդ՝ խնդրել զողորմութիւն ի սիրելեացդ Աստուծոյ։ *Դուք այլ վասն սիրոյն Բրիտանի և յուսոյ արքայութեանն արարէք դմայ ողորմութիւն, որ դա մեծ քաջութիւն արար և ուրախացոյց զքրիստոնեայսն»։ *Բայց դուք մի ձանձրանալք, զի հաւատոյ գին է, և այլ բանի չի նմանի (176—178)»։ Ամէնքէն վերջը հմ. 184 համառօտ օրհնութիւն մը. «սոցին օրհնութիւնն հանապաղ ընդ ձեզ և ընդ մեզ և ի վերայ ամենայն քրիստոնէից. ամէն»։ Ասոր հետ հմեմ. նաև աւելի երկար օրհնութիւն մը հմ. 181—182, որուն վրայ քիչ յետոյ։

Կոնդակը յետագայ ժամանակներու մէջ իւր պատմական գրուածք իւր արժանիքը պահելով և դառնալով պարզապէս «Պատմութիւն Տէր Եղիա քահանային»՝ հետզհետէ զրկուեր է այն կոնդակային արտաքին ձևերէն, զորոնք կը կրէր առաջ. նախ կոնդակին սկիզբէն յապաւուեր են այն առգերը, ուր պիտի գտնէինք սովորական բանաձևներն ու օրհնութիւնները։ Այնպէս որ այդ օրհնութիւնը կը ճատուելով՝ այժմ կոնդակը բոլորովին յանկարծակի ձևով կ'սկսի «Եւ ընդ օրհնութեանս ծանուցումն լիցի ձեզ» բառերով. ուր «Եւ ընդ օրհնութեանս» և «ձեզ» բառերը դեռ յոյց կուտան առաջուան օրհնութիւնը և կոչումը։

Կոնդակին միջին մասը՝ որ միայն պատմական և վիճաբանական խնդիրները կը պարունակէ, պահուած է. աւելի փոփոխուած է վերջին մասը՝ այն է 175 համարին վերջէն. կամ 176 համարին սկիզբէն մինչև վերջ, որ կ'անդրադառնայ հանդանակութեան խնդրին և օրհնութեան վրայ։ Ամէնէն համառօտն է այս մասին Ս՝ որ 175 համարին վերջը իրմէն կարճ յաւելուած մը գնելով կը վերջացնէ այսպէս. «ասպա զաղատութիւն ստացաւ, ողջացաւ ի վիրայն և զկեանս բարերարութեամբն անցոյց։ Ազատարարն Բրիտանո զձեզ և զմեզ այնպիսի փորձանաց փրկեալ ազատեացէ. քանի որ աստի ննք՝ խաղաղ կենօք պահեացէ. և աստեացս ելանելով զերկնից արքայութիւն պարգեհեացէ և իւր օրհնեալ տեսուն արժանիս արասցէ. ամէն»։

Այնուհետև ԶՊ միասին կ'երթան, քիչ անգամ միայն չեղելով բնադրէն. Պ ձեռագիրը 176 համարին մէջ երկրորդ դէմքով գրուած բառերը՝ որ ժողովրդին դիմում կը ցուցնեն, կը ջնջէ և կը վերածէ

ընդհանուր պատմական ձևի. ինչպէս. «ի դրունս ողորմածացդ» կը դարձնէ «ի դուռս դուռս ողորմածին», «խնդրել զողորմութիւն ի սիրելեացդ Աստուծոյ» կը վերածէ «. . . ի սիրելեացն Աստուծոյ»: 177 համարէն կը զեղջէ «Դուք այլ վասն սիրոյն Քրիստոսի և յուսոյ արքայութեանն արարէք դմայ ողորմութիւն»: բայց կը պահէ «որ դա մեծ քաջութիւն արար և ուրախացոյց զքրիստոնեայսն»՝ տալով միայն ընդհանուր ձև. «գարձեալ այս աէր Եղիայն մեծ քաջութիւն արաւ և ուրախացոյց զքահանայքն և վարդապետքն և ժողովուրդքն քրիստոնէից»: 178 համարէն կը կտրէ «բայց դուք մի՛ ձանձրանայք, զի հաւատոց զին է և այլ բան չի նմանիր»:

Ակեակալ 180 համարէն Զ և Պ իսպառ կը հեռանան իրարմէ. Զ պահելով ձեռագրին նախնական ձևը «Եւ երիցակինն այլ այս ճանապարհս առ Աստուած փոխեցաւ. Աստուած ողորմի սասցէք իւր հոգոյն. ամէն (ժ. 180—182 համարներուն)», կը վերջացնէ «կատարեցաւ են» (տես 183, 184 հմ.): Իսկ Պ կը փոխէ «կատարեցաւ են» վերջաբանութիւնը, իրմէ կը շարադրէ հմ. 181 և 182 աղօթքը՝ որ առաջին գէմքով լինելով՝ պարզ կը ցուցնէ թէ զրոյին կողմէն է, և վերջապէս կը ձևափոխէ 180 համարը. «Այսպիսի քաջասրտութեամբ պնդեաց ի սիրտ քահանային առ Աստուած և ազատեցան ամենայն քրիստոնեայք ողորմութեամբն Աստուծոյ. և այսպէս բարի ճանապարհաւ առ ի կեանս փոխեցան»:

Այս 180—182 համարները թէ՛ Կ-ի կողմէն են յարմարուած և բնագրէն չեն, բայց և այնպէս մինք մտցուցինք բնագրին մէջ:

Թէ՛ Պ և Ս կը հեռանան բնագրէն՝ յայտնի է նաև անկէ որ մինչդեռ կոնդակը գրուած է Եղիա քահանայի կենդանութեան ժամանակ և տրուած է նոյն իսկ իւր ձեռքը՝ ողորմութիւն խնդրելու համար (բան մը որ Պ ալ կ'ընդունի հմ. 176), այնու ամենայնիւ ՊՍ այնպէս մը կը պատմեն որ իբր թէ Եղիա քահանային վախճանէն վերջը գրուած ըլլար իբր կենսադրութիւն: Ս հմ. 175 կը գրէ «ողջացաւ ի վիրայն և ըզկեանս բարեարութեամբն անցոյց»: Աւելի որոշ է Պ, որ հմ. 180—181 Եղիա քահանայի և իւր երէցկնոջ համար կ'ըսէ. «և այսպէս բարի ճանապարհաւ առ ի կեանս փոխեցան. որոշ բարեխօսութեամբ մեզ ողորմեցի . . . »: Ասկայն ստույգն այն է որ վախճանած է միայն երէցկինը, ինչպէս ունի Զ հմ. 180:

8. Եղիա քահանայի պատմութիւնը, այնպէս ինչպէս կը հրատարակենք այժմ, կրնայ կոչուիլ համառօտ խմբագրութիւն. սակայն նա պիտի ունենար նաև ընդարձակ խմբագրութիւն մը, ինչպէս կը ծանուցուի 164 համարին մէջ. «Եւ այլ բազում վիշտս և նեղութիւնս հասուցին, զոր ոչ զրեցաք ի յայս վրբը նամակս»:

ապա ի մեծ նամակն գրեալ կայ: Այս յիշատակութենէն կ'երևայ որ ընդարձակ խմբագրութեան կամ «մեծ նամակի» մէջ պիտի գտնուէին նաև այն բաղում վիշտերը և չարչարանքները, որոնց ննթարկեցին մահմետականները Եղիա քահանան՝ իրենց կրօնին դարձնելու համար:

9. Ձեռագրին վերջը յիշուած են խումբ մը վկաներ, այսպէս. «Կատարեցաւ բանքս այս վկայութեամբ Ասորոց պատրիարքին և Մինաս վարդապետին և Խաչատուր վարդապետին, Պօղոս վարդապետին և Յովանէս վարդապետին և Մելքիսէթ վարդապետին» (հմ. 183): Այս անձերը, որ Խարբերդի և չրճակայից յայտնի հոգևորականներն են (հայ կամ ասորի), պատմութեան ստուգութեանը վկայող երաշխաւորներ են: Բայց պատմութեան ընթացքին մէջ յիշուած են նաև երկու կրօնաւորներու անուններ, Յովհաննէս և Կախիւպոս և Մկրտիչ վարդապետ (35), որոնք ներկայ եղած էին նաև ատեանին մէջ: Զարմանալի է սակայն որ ասոնց ստորագրութիւնը չկայ կոնդակին վկաներուն մէջ: Աւելի դարմանալի է Եղիա քահանայի ուսուցիչ Մկրտիչ վարդապետին՝ որ այնքան զործօն գեր է ունեցած Եղիայի նոյն վէճին ասթիւ, ինչպէս նկատեցինք վերը թիւ 5: Բայց նոյն իսկ այս կէտը ինձ կարծել կուտայ թէ գրութեանս հեղինակ են նոյն Յովհաննէս և Կախիւպոսը և մանաւանդ Մկրտիչ վարդապետը՝ Ասորոց եկեղեցւոյն քարոզիչը, թերևս և ասորի, որուն համաձայն կուգայ հմ. 2: «Եղայս մեր հողեր որդին» ըսելը Եղիա քահանայի համար: Միւս ստորագրողները չենք կրնար հեղինակ համարել նոյն իսկ հմ. 184 դրուած պարզ վկայութեան պատճառաւ, ուր կ'ըսուի թէ «Սոցին օրհնութիւնն (այն է՝ ստորագրողներուն) հանապազ ընդ ձեզ և քնդ Ժեշ և ի վերայ ամենայն քրիստոնէից»: Եթէ ստորագրողները հեղինակներն ըլլային, անկարելի էր հոս քնդ Ժեշ ձեռ, որով ստորագրողները իրենց օրհնութիւնը իրենց վրայ հրաւիրած պիտի ըլլային: Պարզ է թէ հեղինակը պէտք է որ այստեղ ներկայ եղող անձերէն դուրս մէկն ըլլայ, և այդ կէտը չստ յարմար կերպով կը լրացնէ Մկրտիչ վարդապետը: Ուրեմն ստորագրողները պարզապէս վկաներ են:

Կ'երևայ նաև թէ գրութեան մէջ մաս ունի նոյնպէս Եղիա քահանան, յատկապէս վիճաբանական այլալիզու հատուածներուն մէջ. եթէ չենթադրենք թէ Մկրտիչ վարդապետը՝ իբրև Եղիայի ուսուցիչ՝ կրնար գիտնալ նոյնպէս տաճկերէն, արաբերէն և երբայեցերէն լեզուները և միտք պահել Եղիայի մէջ բերած պատճառաբանութիւնները:

10. Ե՞րբ է Նզիայի պատմութեան թուականը.— Այս խնդիրը պարզելու միջոցներն առ այժմ կը պակսին մեզ, եթէ յիշուած լինէր Ասորի պատրիարքին անունը, որ ի հարկէ Յակոբիկներու պատրիարքն է (տես հմ. 183), քանի որ նիստորականները անիծուած են հմ. 47, դաւազանադրոց օգնութեամբ կարելի կ'ըլլար գտնել ստոյգ թուականը:

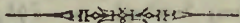
Բայց կան երկու կէտեր՝ սրոնց միջոցով՝ Խարբերդ գտնուող բանասէր մը կարենայ թերեւ մօտաւոր թուական մը գտնել: Եւ այն է նախ Խարբերդի եկեղեցիներու թուականը: Ջեռագիրը կ'ըսէ թէ Խարբերդի մէջ այն ժամանակ կար ընդ ամէնը վեց եկեղեցի, որոնց երեքն անունն ալ կուտայ, Ս. Ստեփաննոս, Ս. Կարապետ (Հայոց) և Ս. Աստուածածին (Ասորոց). (տես հմ. 4, 6): Եթէ Խարբերդի այժմեան եկեղեցիներուն թիւը տարբեր է, աւելցուած նորագոյն եկեղեցիներուն չինութեան կամ պակսածներուն քանդման թուականը, իսկ եթէ նոցա այժմեան թիւը հաւասար է հնին, առնոյմէ նորագոյնին չինութեան թուականը կրնան եզր ըլլալ Տ. Նզիայի պատմութեան թուականին, ի հարկէ միշտ ի նկատի ունենալով նոյն եկեղեցիներու պատմութիւնը: Երկրորդ՝ եթէ գտնուին հմ. 183 յիշուած կրօնաւորներու կամ Տէր Նզիայի գերեզմանաքարերն ու մահուան թուականը, ամէն բան կը պարզուի:

Սակայն ամէն պարագայի մէջ գրուածքին գրութեան եզրը 1675 թուէն ասդին չէ, որովհետեւ այս թուականին է գրուած մեր առաջին ընդօրինակութիւնը՝ Ջ. ըստ այսմ կրնանք ըսել թէ Տէր Նզիայի դէպքը մօտաւորապէս Ժ.Չ. դարու կէսէն մինչև Ժ.Է. դարու կէսը պատահած անցք մըն է:

ՀՐԱԶԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ.

Շարունակելի

Շուշի. 1905 Մայիս 8.

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ՄԱՍՆ Ա.

Ա. Էջմիածին 1903. VI, 218 էջ, գիմն է մի բուրի.

Հայոց եկեղեցու պատմութեան դասագրքի կարիքը— այդ բոլորովին անվիճելի է— շատ մեծ է. Այնպէս որ երբ անցեալ աշնանը մամուլի մէջ էլ հրատարակուեց, թէ Կարապետ Ծ. վարդապետը հրատարակութեան է տուել իւր բազմամեայ աշխատանքների և ուսումնասիրութիւնների պտուղ եկեղեցական պատմութիւնը, շատերը սրտատրոփ հրճուանքով և տրախութեամբ սպասում էին այդ գրքի ամբողջութեան լոյս տեսնելուն: Որովհետեւ էլ ուրիշ ումից պէտք է սպասէր հայ հոգեւորականութիւնն ու ուսուցչութիւնը հայրենի եկեղեցու պատմութիւնը, եթէ ոչ նրանից, որ անդրանիկը լինելով Էջմիածնի աստուածաբաններից, միևնոյն ժամանակ խոշոր մտաւոր ոյժի և կարողութեան տէր, ամեն յարմարութիւն ունեցել էր Հայոց եկեղեցու պատմութիւնը ուսումնասիրելու և հրատարակելու երկար ժամանակ դասաւանդած լինելով այդ առարկան Մայր Աթոռի Ճեմարանում: Սակայն, չնայելով այդ բոլորին այսօր մեր առաջ է դրուած միայն մի կիսակատար գործ, Հայոց եկեղեցու պատմութեան Ա. մասը, մինչև Դուինի Բ. Ժողովը 554-ին: Դժգոհութեամբ արձանագրում ենք այդ փաստը և ցաւում, որ այսուհետեւ էլ անորոշ ժամանակ հայ ուսուցիչները Հայոց եկեղեցու պատմութիւն աւանդելիս մոլորուած պիտի մնան և չիմանան, թէ ինչ տան իրենց աշակերտների ձեռքը, էլ չեմ ասում, թէ ճրտեղից իրենք հանեն նիւթը: Բայց այդ իրողութեան հետ.

ստիպուած ենք հաշտուել, որովհետեւ Կարապետ ծ. վարդապետը յառաջաբանի մէջ կտրական կերպով յայտնում է, որ մեր առաջ դրուած գիրքը այսպէս կիսատ էլ պիտի մնայ և եթէ ինքը ժամանակ ու յարմարութիւն ունենայ կրկին եկեղեցական պատմութեամբ զբաղուելու, պէտք է սկսէ «սորա շարունակութեան փոխարէն» աւելի լուրջ և բազմակողմանի, ճոխ ծանօթութիւններով հարուստ և աւելի կատարեալ մի աշխատութիւն Հայոց եկեղեցու պատմութեան մասին: Ծանօթանալու ուրեմն մեր առաջ դրուած աշխատութեան հետ առ այժմ:

Ամենից առաջ պէտք է նկատենք, որ այս գիրքը յարմարութիւն չունի իբրեւ դասագիրք գործածուելու. ոչ միայն այն պատճառով, որ կիսատ է, այլ և որովհետեւ հեղինակը չէ աշխատել տալ որոշ, հաստատուն իրողութիւններ ու թուեր, որոնք միայն պէտք են աշակերտին, ինչպէս ընդունում է նաև ինքը Կարապետ ծ. վարդապետը, այլ իւր դրուածքի մէջ մեծ տեղ է տուել քննադատութեան, կողմնակի դատողութիւններին և կարծիքներին: Այնպէս որ այս աշխատութիւնը աւելի յաջողութեամբ կարող են գործածել ուսուցիչները և այնտեղից նիւթ ու տեսակէտ փոխ առնել իրենց դասաւանդութեան համար:

Հայոց եկեղեցու պատմութիւնը Կ. վ. բաժանում է երեք դարերի. ա) Հին կամ Կազմակերպութեան դար, մինչև Դուինի Բ. ժողովը 554-ին (ներկայ դրքի նիւթը), բ) Միջին կամ Մաքառման դար՝ Դուինի Բ. ժողովից մինչև հայրապետական աթոռի փոխադրութիւնը Ս. Էջմիածին (1441) և գ) Նոր կամ Վերակենդանութեան դար, աթոռի փոխադրութիւնից մինչև մեր օրերը: Կարելի է անշուշտ լուրջ կերպով վիճել Կ. վ.-ի հետ, թէ ինչո՞ւ օրինակ Դուինի առաջին ժողովով (506-ին) չի փակուում Ա. շրջանը, եթէ այդ բաժանման համար դեր է կատարում դաւանական խնդիրը և Հայոց մասնակցութիւնը դաւանական վեճերի մէջ, Կ. վ.-ի դրած բաժանման օգտին խօսում է այստեղ միայն այն հանգամանքը, որ 552-ից Հայոց թուականն է սկսւում. բայց այդ հանգամանքը միայն արտաքին մի

բան է և դաւանութեան համար նշանակութիւն չունի։
 Չպէտք է մոռանալ, որ Հայոց եկեղեցու ոչ միայն այն
 ժամանակի, այլ և ներկայ դաւանութեան տեսակէտից
 չատ աւելի նշանակութիւն ունի Մանազկերտի ժողովը
 726-ին, որ մի տեսակ բաժանման կէտ է Հայոց եկեղեցու
 անցեալ և յետագայ դաւանութեան համար, և ուրեմն
 նոյնչափ, դուցէ և աւելի, իրաւունքներով կարելի էր Հայոց
 եկեղեցու պատմութեան Ա. մասը փակել Մանազկերտի
 ժողովով։ մանաւանդ որ Դուինի ժողովից անմիջապէս
 յետոյ և նրա հետ կապուած մի մեծ, Հայոց եկեղեցու
 վրայ էլ ազդեցութիւն ունեցող, պառակտումն է սկսուիմ
 Հայոց և հարեան Սիւնեաց, Աղուանից և Վրաց եկեղե-
 ցիների մէջ, որ առանձնացնել և միջին շրջան տանել
 այնքան էլ յարմար չպէտք է համարուի, քանի որ Ա. մասը
 Կ. վ.-ը կազմակերպութեան դար է կոչուիմ և Հայոց աղ-
 քային եկեղեցու ինքնատիպ կազմակերպութիւնը դնուիմ
 այդ շրջանում։

Նոյն ձևով արտաքին մի հանգամանքի՝ աթոռի փո-
 խադրութեան վրայ է հիմնուիմ Կ. վ.-ը միջին և նոր շրջանի
 բաժանումը, վերակենդանութեան դար անուանելով այն,
 թէև 1441-ից յետոյ դեռ երկար ժամանակ վերակենդա-
 նութեան նշոյլ անգամ չենք տեսնուիմ Հայոց եկեղեցու
 մէջ, որ բաւական ուշ է սկսուիմ և կապ չունի հայրապե-
 տական աթոռի հետ, այլ դրսից է գալիս։ Բայց պէտք է
 խոստովանել, որ աւելի յարմար թուական գտնել չի կա-
 րելի, եթէ առհասարակ անպատճառ պէտք է Հայոց եկե-
 ղեցու պատմութիւնն էլ ընդունուած ձևի համաձայն Յ
 շրջանի բաժանել, որ մեր կարծիքով կարևոր չէ։ Այդպիսի
 բաժանումները պէտք է հիմնուին յեղաշրջումն առաջ բե-
 րող դէպքերի վրայ, իսկ այդպիսի ոչ մի դէպք չունինք
 մեր եկեղեցու պատմութեան մէջ Մանազկերտի ժողովից
 այս կողմ։

Հայոց եկեղեցու պատմութեանն անցնելուց առաջ
 Կ. վ. երկու գլխում մեզ մանրամասն տեղեկութիւն է
 տալիս ա) Դրիստոնէութեան տարածման առաջին Յ դա-

րերում և ընդհանրական եկեղեցու հաստատութեան մասին (էջ 6—23) և բ) ընդհանրական եկեղեցու վարչական դաւանական և ծիսական դրութեան մասին Գ. դարի վերջին (23—47):

Այդ ընդարձակ հատուածները իսկապէս ընդհանուր եկեղեցական պատմութեան են վերաբերում. այդտեղ խօսք է լինում Երուսաղէմի մայր համայնքի, հրէայ և հեթանոս քրիստոնեաների, Սաեփանոսի և Պօղոս առաքեալի գործունէութեան, առաքելական ժողովի, միւս առաքեալների գործունէութեան, աւետարանի տարածման նպատու հանգամանքների, քրիստոնէութեան դէմ հանած հալածանքների, հնագոյն աղանդների (յատկապէս Գնոստիկականութեան և Միշխանականութեան), առաքելական հայրերի, ջատագովների և Աղէքսանդրիայի դպրոցի (մինչեւ անգամ Իրենէոսն ու Օրիգենէսն էլ իւր «վեցիջեան»ով մէջ են գալիս), քրիստոնէութեան տարածման ընդհանուր երկոյթի, զանազան երկրներում ունեցած յաջողութեան (Մայր երկիր, Մերձատր Արեւելք, Փոքր Ասիա, Արեւմուտք, Կապադովկիա, Միջագետք, Պանտոս, Պարսկաստան), եկեղեցու վարչական կազմակերպութեան, նոր կտակարանի և հաւատոյ կանոնի, ծէսերի, տօների և վերջապէս վարք ու բարքի մասին: Բայց այդ բոլորը, պէտք է ասենք, որ այդպիսի ընդարձակութեամբ չեն կարող մտնել Հայոց եկեղեցու ոչ ընդարձակ և ոչ մանաւանդ համառօտ պատմութեան մէջ, իսկ դասագրքի մէջ նոցա համար միայն 5—6 երես տեղ կարող է լինել և ոչ թէ 40 երես: Սակայն քանի որ այս գիրքը դասագիրք լինել չէ կարող, այլ լսի ընթերցանութեան և նիւթ հաւաքելու համար պիտի ծառայէ, ընդհանուր եկեղեցական պատմութեան այդ ընդարձակ հատուածն էլ օգտակար կարող է լինել ընթերցողների համար:

Գ. գլխի վերնագիրն է «աւանդութիւններ և հետքեր նախ քան ս. Լուսաւորիչ Հայաստանում եղած քրիստոնէութեան» (էջ 47—60), որի մէջ նախ պատմում են բաւական ընդարձակ կերպով աւանդութիւնները և ապա՝

ցոյց է տրուում նրանց պատմական արժէքը և ի վերջոյ յիշուում են լսւն պատմական վկայութիւնները: Ամբողջ նիւթը այստեղ էլ այն ձևով է տրուած, որ միայն ուսուցչին և պատմութեանը լաւ տեղեակ անձնաւորութեանը մատչելի լինել կարող է:

Ա. մասի երկրորդ շրջանը՝ քրիստոնէութեան հաստատուելն է Հայաստանում և նորակազմ եկեղեցւոյ մաքառումը ներքին և արտաքին թշնամիների դէմ:

Դ. գլուխ. Հայոց դարձն ի քրիստոնէութիւն, ուր նախ պարզուում է ժամանակի քաղաքական դրութիւնը, ապա նկարագրւում Հայոց ներքին կեանքն ու հեթանոսական կրօնը, որպէսզի աւելի հասկանալի դառնայ Տրդատի և Գրիգոր Լուսաւորչի միջոցով քրիստոնէութեան պետական կրօն դառնալն Հայաստանում (էջ 60—81): Ուշադրութեան արժանի է այս մասում յատկապէս էջ 73—75, ուր Կ. վ. աշխատում է ո. Գրիգորի ձեռնագրութեան առթիւ պարզել Հայոց հայրապետական աթոռի կապը Կեսարիայի հետ և այն ուղիղ եղբակացութիւնն է հանում, հիմնուելով իւր նախկին ուսումնասիրութիւնների վրայ, որ ստորագոտութիւն Հայոց եկեղեցւոյ Կեսարիայի աթոռին չէ եղել, թէև այդպէս են ընդունում Գեղցերի հետևողութեամբ արևմտեան շատ գիտնականներ:

Գլուխ Ե. Հայոց եկեղեցին ո. Գրիգոր Լուսաւորչի և Տրդատի անմիջական յաջորդների օրով՝ մինչև Ներսէս Մեծ (81—90):

Գլուխ Զ. Ներսէս Մեծ (էջ 90—104), ուր, ինչպէս և առհասարակ, մեծ տեղ է տուած ժամանակի քաղաքական հանգամանքների նկարագրութեանն ու նրանց ունեցած ազդեցութեանը եկեղեցական կեանքի վրայ: Գլխի վերջում համառօտ կերպով պատմուած է Զաւէն, Շահակ և Սապուրակէս կաթողիկոսների հայրապետութեան մասին:

Գլուխ Է. Ս. Սահակ և Մեորոպ. նոցա վերանորոգչական գործունէութիւնն ու դպրոցը (104—125):

Ը. գլխի նիւթը հայրապետական աթոռի վիճակն է

Ս. Սահակից և Մաշթոցից յետոյ, Շահապիվանի ժողովն ու մծղնէութիւնը, և ապա ա. կրօնական պատերազմը իւր հետեւանքներով (էջ 125—156):

Թ. գլուխը բ. կրօնական պատերազմի, Գիւտ և Յովհանն Մանդակունի կաթողիկոսների մասին է (էջ 156—186). Ինչ թւում է, թէ այստեղ էլ քաղաքական հանգամանքների նկարագրութեանն աւելի տեղ է տուած, քան թէ կարեւոր էր:

Ժ. գլուխ. Հայոց եկեղեցւոյ մասնակցութիւնը դաւանական վէճերի մէջ և բռնած դիրքը. Դուինի ժողովները (էջ 186—218). Յատկապէս ինչ համար այս գրքի ամենահետաքրքրական հատուածը:

Այս գլխում ամենից առաջ բաւական ընդարձակ տեղեկութիւն է տրուում Նեստորական և Քաղկեդոնական վէճերի, Եփեսոսի ժողովների, Քաղկեդոնի ժողովի և միաբնակութեան վէճերի մասին մինչև Զենոնի Հենոտիկոնի հրատարակութիւնը (482) և հաստատութիւնը: Ապա Կ. վ. անցնում է Բաբգէն կաթողիկոսի թղթերին և Դուինի ա. ժողովին և պարզում այն ուղիղ հայեցակէտը, թէ Դուինի ա. ժողովում Քաղկեդոնը բացարձակ բանադրանքի տակ չէ դրուել, որովհետև Հենոտիկոնի ընդունելութեամբ արգէն նա լռելեայն դատապարտուած էր, այլ Դուինի ա. ժողովի նիւթը եղել է զանազան եկեղեցական, գուցէ և քաղաքական խնդիրների հետ, Հենոտիկոնի ընդունելութիւնն ու Նեստորականների խնդիրը, որոնցից հեռու լինելուն իբրև ապացոյց Պարսից քրիստոնեաների պատգամաւորների ձեռքն է տրուում Բաբգէնի ա. թուղթ կոչուածը: Ապա Կ. վ. խօսում է Բաբգէնի աննշան յաջորդների մասին, որոնց մէջ այժմ, շնորհիւ տողերիս դրողի ասորական աղբիւրներից առապարէզ հանած տեղեկութիւնների, առանձին նշանակութիւն է ստանում Քրիստափոր Ա., Բագրեւանդի Տիրառիճ գիւղից, իբրև միաբնակութեան, նշանաւոր գործիչ և Հայոց եկեղեցու իրաւասութեան սահմաններն ընդարձակող, որովհետև նա ձեռնադրել է չատ ասորի եպիսկոպոսներ: Ուշագրութեան

արժանի են նաև Քրիստափորի նախորդ Սահակ Բ. Հարքացու մասին Կ. վ.-ի ասածները, յատկապէս նրա օրով գումարուած մի ժողովի մասին, որի կանոնները մնացել են մեր կանոնադրերում:

Անցնելով Հայոց եկեղեցու յարաբերութեանն ասորիների հետ Ներսէս Բ.-ի օրով (էջ 200 շար.), Կ. վ. ամենից առաջ Յուլիանոս Հալիկառնացու և Սեւերոս Անտիոքացու վարդապետութիւններն է նկարագրում, Հայոց եկեղեցու դիրքը դաւանական խնդրում որոշելու համար. և ապա մէջ բերելով թէ ասորիների դրած թղթի վարդապետութիւնը և թէ Հայոց պատասխանի մէջ եղածը, միանում է մեր այն կարծիքին—առանց անուշը տալու, ինչպէս և առհասարակ Կ. վ. համարեա մմենիին չի յիշում՝ դիտնականների անունները—, թէ այս ասորիները Յուլիանոս Հալիկառնացու ուսման հետևող են եղել և հայերն էլ Ներսէս Բ.-ի օրով համաձայնութիւն են յայտնել այդ ուսմանը՝ այն համարելով նախկին ուղղափառ հայրերի վարդապետութեան հետևողական զարգացումը:

Իրքոյկի վերջաբանն է Դուինի Բ. ժողովը, նրա պատմական նշանակութիւնն ու հետևանքները, ուր մեծ հմտութեամբ ճիշտ կերպով պարզուած են Դուինի Բ. ժողովի հետ կապուած բոլոր խնդիրները՝ նեստորականութիւն, քաղկեդոնականութիւն, մծղնէութիւն, ազգային եկեղեցիների կազմութիւն, Հայոց թուականութեան սկիզբ, քաղաքական հանգամանքներ և եկեղեցական նշանաւոր գործիչներ (Պետրոս Սիւնեցի և Մերչապուհ Մամիկոնէից): Շատ ցաւում ենք, որ այստեղ վերջանում է Կ. վ.-ի Հայոց եկեղեցու պատմութիւնը:

Վերջացնելով մեր համառօտ գրախօսականը Կ. վ.-ի, Հայոց եկեղեցու պատմութիւնն աւանդող ուսուցիչների համար այսուհետև միանգամայն անհրաժեշտ, գրքի մասին, յանձնարարում ենք այն յատկապէս նաև բոլոր հայ հոգևորականներին: Հայոց եկեղեցու պատմութեան ամենագիտար շրջանը կգտնեն նոքա այստեղ, առաջին անգամ, ժամանակակից պատմական գիտութեան արդիւններին

համաձայն և ուղիղ ու ուր պատմական ըմբռնողութեամբ նկարագրուած։ Միայն մի ջերմ ցանկութիւն կարեոր ենք համարում տւելացնել մեր կողմից. թող Կ. Վ. իւր ազատ միջոցը գործադրէ այս գրքի շանունակութեան վրայ, որին մեզ հետ, յոյս ունինք, շատերն են սպասում։

ԵՐՈՒԱՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.

Նրիսասարդ Թիւրքիա. գրեց Ս. Սապան-Գիւլեան Գարիգ 1908 թ. գիւնն է 50 սանսիմ. Հրասարակութիւն Հնչակեան կուսակցութեան № 16:

Հեղինակի այս գրքոյն ուշադրութեան արժանի է յատկապէս ներկայ պայմաններում. յուլիսի 11-ի բարեփոխութեամբ երիտասարդ թուրքերի կուսակցութիւնը առաջնակարգ գործօն հանդիսացաւ Օսմանեան պատմութեան մէջ։ Թուրքիայի բազմը, նորա յաջողութիւնն ու ներքին խաղաղութիւնը կապուած է մասամբ և այս կուսակցութեան բազմի հետ։ Այսօր նրանք են ղեկավարող ուժերը և երեւի նրանք կլինեն նաև նոր պետութեան և սահմանադրական օրէնստուութեան հոգին ու տէրը։ Մանօթանալ այս շարժման ծագման և զարգացման պատմութեան հետ ինքնըստինքեան շահեկան է, բայց ծանօթանալ նրա ձգտումներին, առաջնորդող գաղափարներին և հայեացքներին մեզ համար կենսաթրթիւ մի խնդիր է յատկապէս, թէ այդ կուսակցութիւնը ինչպէս է նայում ազգայնակտն խնդիրների վերայ։

Հեղինակը մեզ պատմական համառօտ ծանօթութիւններ տալուց և Միդհատեան սահմանադրութեան ֆիասկօն նկարագրելուց յետոյ, քննութեան է ենթարկում երիտասարդ թուրքերի սխալներն ու պակասութիւնները։ Երիտասարդ թուրքերը ոգևորուած Օսմանեան պետութեան գաղափարով, անուշադիր են թողնում ազգայնական խնդիրները։ Իսկ պետութիւնը, ընդհանուր բարեկարգութեան խնդիրը հանգէս է բերել այն ժամանակ, երբ այս կամ այն ազգի համար ինքնավարութեան հարց է ծագել։ Հայ, արաբ, մակեդոն-

նական ազգերը չի կարելի միացնել օսմանեան կամ թուրք տարրի հետ։ Սոքա ունին իրենց անցեալը, քաղաքակրթութիւնը, լեզուն, որ ոչնչացնել կարելի չէ։ Նոյն իսկ միջազգային բնաւորութիւն է ստացել հարապակեան պետութիւններէ ձեռքով նրանց ինքնավարութեան հարցերը։ Արեւելեան խնդիրը լուծուել կարող է, երբ այս վերջին հանգամանքները ի նկատի առնուին։ Ընդհանուր բարեփոխութիւն ամբողջ պետութեան մէջ և ազգային ինքնավարութիւն այլասեռ, ոչ թուրք տարրերի համար, ահա արեւելեան հարցի լուծման ուղիղ ճանապարհը ըստ հեղինակի։

Միանգամայն համաձայն ենք հեղինակի այս վերջին մտքերի հետ։ Գրքոյից հրատարակուած է յուլիսի 11-ի յեղափոխութիւնից առաջ, հեղինակն ամենեւին չի նախատեսում երիտասարդ թուրքերի կատարելիք գործը։ Նոյն իսկ արհամարհանքով է խօսում նրանց զօրութեան և գործնական հետեւանքների մասին։ Բայց այս կէտը չի նսեմացնում հեղինակի գլխաւոր մտքերը, որ ի նկատի պիտի ունենան երիտասարդ թուրքերը, եթէ Օսմանեան պետութեան մէջ խաղաղութիւն և այլասեռ տարրերի համերաշխութիւն հաստատել են կամենում։

Դ.

Փետրեան օճախը կամ Օրմանեանի պատիարձութիւնը. գրեց Ա. Գրիգորեան, Պոսթոն, 1908.

Ոմն Ա. Գրիգորեան՝ նախ Ամերիկայում հրատարակուող «Ազգ» լրագրի մէջ և ապա առանձին գրքով 11 գլխի մէջ հղովել է փառացային անպատկառութեամբ հայոց լեզուի բոլոր հայհոյական բաւերն ու ոճերը Ա. Օրմանեանցի գէմ, նորան վարկարեկ անելու և կաթուղիկոսութեան համար նորա անձնաւորութիւնը փառապարտօք տալու նպատակով։ «Զանգակը» № 36, որի թշնամական յարաբերութիւնը գէպի նախկին պատրիարքը յայտնի է ամենքին, ահա ինչպէս է բնորոշում այդ գիրքը իւր աշխատակից Ն. Ա. ի ձեռքով. «Նրա (Օրմանեանի) ա-

մենասխերիմ թշնամին անգամ հաղիւ կարողանայ առանց զգուանքի կարգալ այն անպատկառ դրութիւնը, որ «Փլտութեան օճախ» է կոչուում: Եւ յիրաւի սա մի գրքոյկ է, որ միայն անպատուութիւն կարող է բերել մամուլին և գրականութեան: Առաջին երեսից մինչև վերջինը անամթ գրչտկի խժբժանք է և հայհոյանքի կոյտ Ս. Օրմանեանցի դէմ: Ի զուր կորոնէք փաստեր իւր հայհոյանքների մոզայիկների մէջ արծարծած զրպարտութիւնները հաստատող: Ալիսնա մամուլի ազատութիւն, որ սրիկայական հակում ունեցող անխիղճ մարդկանց միջոց է տալիս իրենց մաքի և հոգու ապականութիւնները ուրիշին հրամցնելու: Մենք խնայում ենք ընթերցողների ճաշակն ու զգացումը նմուշներ բերելու այդ պասկվիլային աղտոտութիւնից: Բովանդակութեան կեղտը զարդարուած է և ծաղրանկարներով: Զգուանք և նողկանք կարող ենք միայն արտայայտել մամուլի և գրականութեան այսպիսի երկւոյթների դէմ:

Գ.

Ճանապարհորդական տպաւորութիւնք և համառօտ նկարագիր դէպքերի վերջին կաթուղիկոսական ընտրութեան ժամանակ. գրեց Սուքիաս Եպիսկոպոս Պարգեանց 1985 թուականին. Երևան, 1907. 145 երես. դինն է 60 կոպէկ:

Գերապատիւ Տ. Սուքիաս արքեպիսկոպոսը մեր միաբանութեան նշանաւոր անդամներից մէկն է, որ էական դեր է կատարել անցեալ դարու եօթանասնական թուականների սկզբից մինչև այժմ: Նորա ուսուցչական գործունէութիւնը, ընդհարումը հանգուցեալ Գէորգ Գ. կաթուղիկոսի հետ, զպրօցական խնդրի առթիւ նրա սեղանութիւնը Ս. Պետերբուրգ, լրագրացած դերը 1884 և 1865 թ. թ. կատարուած կաթուղիկոսական ընտրութիւնների ժամանակ, աշտորները դէպի Ռուսաստան հանգուցեալ Երեմիա Եպիսկոպոսի տեղապահութեան և ապա եկեղեցական կալուածների դրաման ժամանակ, երկարատե հովուութիւնը իւրեւ Ալէքսանդրապոլի և Ն. Նախիջևանի փոխանորդ և Աստրախանի ու Երևանի առաջնորդ գլխաւոր

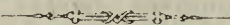
հանգոյցներն են նորա պատմական նշանակութիւն ունեցող գործունէութեան: Իւր ժամանակին, ընական էր, Սրբազանի ընթացքն ու գործունէութիւն: Ենթարկուել է այլ և այլ մեկնութիւնների և աւարկութեանց, ունեցել է իւր պաշտպաններն ու հակակրողները:

Այժմ իւր վերջին տարիների առանձնութեան մէջ մի գեղեցիկ միտք է յղացել, մասամբ ևս արտաքին յարձակումներէց և պատճառներից գրգուռած, կարգաւորել իւր կեանքի և գործունէութեան հետ կապ ունեցող էական դէպքերի յիշողութիւններն ու պաշտօնական ժառանգութիւնը և հրատարակութեան տալ, լուսաբանելով անցեալ իրողութիւնները, որոնք սխալ բացատրութիւնների և հասկացողութեան առիթ են տուել: Արդէն տպուած են նորա «Պատուիրակութիւն ի Ս. Պետերուրգ Լաւոյ գպրոցների մասին» նախ «Արարատի» մէջ 1907 Գ. Ը. համար և ապա առանձին գրքով. հրատարակուած է նաև նորա «Նամակ Ս. էջմիածնի Սինոդի տաեկապետի տեղակալ Գեր. Երեմիա Եպիսկոպոս Պալատեանի անուան» 1907, Երևան և վերջապէս ներկայ գրախօսութեան նիւթ կադմոզ գրքոյը: Գրքին շապկի վերայ տպուած յայտարարութիւնից երևում է, որ մի քանի նման գեղաներ ևս շուտով լոյս կտեսնեն:

Այս աշխատութեան մի մասը տպուած է 1885 թ. «Մեղու Լալապատանի» լրագրի № 43, 44, 45, 46 և 47 համարներում, այժմ կցուած են երկու յաւելում, որոնք կապ ունին ինքրի լուսաբանութեան հետ և կարեւոր ժառանգութիւն են: Սրբազան հեղինակը նախ պարզում է, որ ինքը անձնականապէս դէմ չէ եղել ներսէս պատրիարքի ընտրութեան, բայց սխալ է համարել նորա կողմնակիցների ձգտումը անպատշաճ նորան ընտրել, երբ երկիցս և երկուս հերաժարուել է այդ բարձր պատուից հիւանդութեան պատճառով: Նա դէմ չէ եղել և Մեղեմեղեկ արքեպիսկոպոսի ընտրութեան, այլ Սեդրակեանի և Մ. Աթոռի ուրիշ միաբանների հետ ցանկալի թեկնածու է համարել Մակարի հետ և նորան: Նորութիւն է ընթերցողի համար, որ Սեդրակեան Գէորգ Գ. կաթողիկոսի մահուանից յետոյ Սուրբիա Եպիսկոպոսին ուղղած նամակով արժանաւորադոյն ընտրել է համարում Մակար արքեպիսկոպոսին, այն ինչ ընտրութիւնների ժամանակ բոլորովին այլ գերք էր բռնել: Հետաքրքրական են 1885 թ. մայիսի 21-ին կատարուած ընտրութեան մանրամասնութիւնները, յատկապէս տշխարհիկ և հոգևոր պատգամաւորների հակադիր հայեացքն ու ընթացքը, առաջինները Արքար Յովհաննիսեանի և երկրորդները Սուրբիա

եպիսկոպոսի ղեկավարութեամբ: Հեղինակը ջրում է և այն ամբաստանութիւնը, որ տպուեցաւ «Արեւելք»-ի և ուրիշ թերթերի մէջ, որպէս թէ Սուրբառ եպիսկոպոսը մի քանի կուսակից միաբաններին հետ Մակարի ընտրութիւնը հաստատել տալու նպատակով զիմել է ներքին դուրծոց նախարարին և կառկածելի ցոյց տուել Մեղքիսեդեկի անձնաւորութիւնը: Անձնական բացատրութիւններից և հայեացքներից զատ, որոնք նշանակութիւն ունին իբրեւ ժամանակակից անձնաւորութեան վկայութիւն, գրքի արժէքը բարձրանում է՝ յորպէս պատմութեան աղբիւր՝ մէջ բերուած պաշտօնական թղթերով և նամակներով:

Գ.

ՄՈՒՐԱՑԱՆ

(† ԳՐԻԳՈՐ Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ)

Հայ, առանց այն էլ վերջերս ազօտացած գեղարուեստական գրականութեան մշակների շղթայի օղակներից մէկն էլ քակուեց...

Անցեալ օգոստոս ամսի 30-ին Թիֆլիսի Միքայէլեան հիւանդանոցում, ծանր հոգեկան հիւանդութիւնից յետոյ մեռաւ հայ տաղանդաւոր վիպագիր Մուրացանը (Գրիգոր Տէր Յովհաննիսեան):

Մեր գրականութեան մէջ Մուրացանը, գրաւում է պատուաւոր տեղ իւր զեղուն ու ճոխ լեզուով, վիպասանական շնորհալի գրչով. նա և թատերագիր էր. նորա Ռուզան—ը շատ երկար հայ բեմի ինքնուրոյն ուժեղ բառերի զարգն էր կազմում և կազմում է այժմ, իբրեւ պատմական—ազգային պիէսների մէջ լաւագոյնը:

Մուրացանը գրչի համեմատ մշակներից էր և ուէկամներից խուսափող, քուցէ մտածմբ հէնց այդ պատճառով էլ հասարակական ասպարէզում մնում էր վարագոյրի ետև:

Նա գրական ասպարէզ ելաւ ու թուական թուականների սկզբներին, իւր գրչի արդիւնները ամփոփելով

գլխաւորապէս մեր պարբերական հրատարակութիւնների էջերում։ Նա աշխատակցել է «Փորձ» ամսագրին, գրել է «Մեղու Հայաստանի» («Հայ բողոքականի ընտանիքը»), «Արձագանք», (բացի շատ մանր զրոյցներից—Տիկին Փիրալեան և այլն—նաև նորա, իբրև վիպասանի գլուխ գործողը—«Մարգարետունի» վէպը), «Նոր-Դար» («Իմ կաթոլիկ հարսնացուն», «Անպատճառ իշխանուհի», «Խորհրդաւոր միանձնուհի», «Լուսաւորութեան կենդրոնում» և այլն) լրագրերում։ Ամեն տեղ էլ Մուրացանի գրչի արդիւնքները կարգացուել են բուն հետաքրքրութեամբ։ Լաւ յայտնի է, որ Նոր-Դարի այն համարները, որոնց մէջ Մուրացանի վէպը կար—ձեռքից ձեռք էր խլում ու յափշտակութեամբ կարգացում։

Բացի յիշեալներից, իւր կեանքի վերջին շրջաններում հանդուցեալ վիպասանը գրում էր «Լուսայ» («նոյի ագռաւը», «Անդրէաս երէց» և այլն) և «Թատրոն» («Ռուզան», «Յպահանջ») հանդէսներում։ Իւր միակ, բայց նշանաւոր պիէս «Ռուզան»-ը նա տպագրեց բաւականին ուշ և դուրս միակ պատճառը հեղինակի բուն ձգտումն էր կատարելագործել այդ գրութիւնը։ Նա մինչև տպագրուելը մեր բեմերի վերայ խաղացում էր ձեռագրով և շատ հետաքրքրական է իմանալ արդեօք ձեռագրերով այդ յաճախակի կրկնուող ներկայացումները տալիս էին նորա քրտնաջան և աղքատիկ հեղինակին գոնէ մինիմում վարձատրութիւն...

Իւր կեանքի վերջին օրերում նա էլի զբաղուած էր «Ռուզանի» մշակութեամբ, որի միջի երգերի կտորները նա խնդրել և եղանակել էր տուել մեր միակ տաղանդաւոր երաժշտագէտ հ. Կոմիտաս վարդապետին։

Ընդհանրապէս Մուրացանը մեր կեանքի խորթ զաւակներից էր և նորա կեանքը անցաւ տանջանքների բովից ու շատ ձախող հանգամանքների մէջ։ Նա զոհ էր և ընտանեկան դժբախտ կեանքի։ Ուրիշ աւելի յարմարաւոր պայմաններում գուցէ նորա անձնաւորութիւնը դասուէր մեր այլ նշանաւոր գործիչների շարքում։

Ծննդեամբ Մուրացանը Շուշեցի էր (1854 թուին), իսկ իւր ուսումը աւարտել էր նոյն քաղաքի Հայոց թեմական հոգևոր դպրանոցում, որից անմիջապէս յետոյ մտել էր ուսուցչական փշոտ ասպարէզը և ապա անցել Թիֆլիս առևտրական մի հիմնարկութեան մէջ հաշուապահական պաշտօնով։—

Թէև խղճուկ էր հայ վիպագրողի կեանքի մնացորդը, բայց դորա փոխարէն չքեղ էր նորա թաղումը. առհասարակ հայերս չքեղ թաղելու խիստ մասնագէտ ենք։

Սեպտեմբերի 7-ին թաղեցին Մուրացանին։ Սգահանդէսը կառավարում էր այդ առթիւ կազմուած մասնախումբը։ Եկեղեցական առաջի արարողութիւնը կատարուեց հէնց հիւանդանոցում հանդիսագրութեամբ թեմական առաջնորդի, որ և առաջի դամբանականը խօսեց հանդուցեալի դագաղի վրայ վանքի Մայր եկեղեցում։ Թէ վանքի բակում և թէ գերեզմանատանը դագաղի վրայ խօսողներ եղան բաւականին, Հայ հասարակութեան համարեա թէ բոլոր խաւերը մասնակցել էին թաղման սգաւոր հանդիսին թէ անձամբ և թէ ներկայացուցիչների միջոցով։ Ներկայացուցիչներ եղել են նաև շատ քաղաքներից ու հաստատութիւններից, ի թիւս որոց և Մայր Աթոռի ձեմարանի կողմից։ Դրուել են և պատկենր, ինչպէս և արուել դրամական և այլ նուիրաբերութիւններ, ստացուել են յանձնաժողովի անուամբ և բաւականին թուով յատկացական հեռագրեր, ի միջի այլոց և «Արարատի» խրմբագրութիւնից, Սգահանդիսի բոլոր ընթացքում կարգի վրայ հսկել է կարգադրիչ յանձնաժողովը, որ արժանի է ի հարկէ բուռն շնորհակալութեան։—

Մուրացանը թաղուեց Թիֆլիսի Խոջիվանքի գերեզմանատանը իւր դրչակից Ծերենցի և Ռաֆֆու մօտ։

Հանգիստ ոսկորներիդ բեղմնաւոր հայ գրչակիր։—

† ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱՔԷԳԵԱՆ

Տաճկահայոց և մեզ լաւ ծանօթ դէմքերից մէկն էր Մարկոս Աղաբէգեան, որ օգոստոսին յետին չքաւորութեան մէջ կնքեց իւր մահկանացուն։

Նա ծնուած է 1830 թ. Իզմիրում և իւր կրթութիւնն ստացել է տեղի Մեսրոպեան վարժարանում. ապա ուղարկուել է Փարիզ 1843 թ. Մոլերտեան վարժարանը, ուր իւր ուսումնն աւարտեց 1849 թ.: Դառնալով հայրենիք՝ Մատթէոս Մամուրեանի հետ բաց արաւ «Աղաքէգեան» վարժարանը, որ չորս տարի շարունակուեց: Ապա իւր պաշտօնակցի հետ Մեսրոպեան վարժարանի ուսուցիչ հրաւիրուեցաւ, ուր 1857/8 տարին տեսչութեան պաշտօն ևս կատարեց: Նոյն տարին նա Պոլիս տեղափոխուեց և ապա Մատթէոս նորընտիր կաթողիկոսի հետ որպէս անձնական քարտուղար Էջմիածին անցաւ: Կարճ ժամանակից յետոյ նա ուսուցիչ հրաւիրուեցաւ Ներսիսեան դպրոցը, Հ. Էֆէնջեանցի հրատարակութեամբ 1860 — 1864 թ. թ. նա խմբագրեց «Կռունկ Հայոց աշխարհի» ամսաթերթը, իւր շուրջը հաւաքելով ժամանակի կարող անձնաւորութիւնները:

Կրկին նա Պոլիս է դառնում 1865 թ. և ջերմ մասնակցութիւն ցոյց տալիս կաթողիկոսական ընտրութեան հարցում, հրատարակելով «Տեղեկագիր ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան այժմեան վիճակին վրայ» 1865 և «Քննութիւն 1836 թուի հաստատած Էջմիածնում (պօլսթենիայի) և «Կարգ ու կանոն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կաթողիկոսական իշխանութեան» 1865: Նոյն թուին նա առանձին գրքով հրատարակեց «Գարեգին Սրուանձտեանց» ողբերգութիւնը, որ առաջ հրատարակած էր Կռունկի մէջ: 1866 թ. նա հրատարակում է «Ծիւն Աւսրայրի» ամսաթերթը, ուր Տաճկահայոց ծանօթացնում է արեւելեան Հայոց վիճակը Ռուսաց ախրապետութեան ներքոյ, Կաթողիկոսի իրաւանց սահմանափակումը պոլսթենիայով և այլն: Ընդհանրապէս նա ուսաստեաց էր և իւր հայրենակիցներին համոզում էր խեղդել այն համակրանքը, որով տագորտած էին նորա գէպի Ռուսաստանը: Նա աշխատակցել է նաև Ռուսահայոց «Փորձ» և «Լուծայ», իսկ Տաճկահայոց «Հայրենիք», «Իւլզանդիոն», «Մասիս» թերթերին: Թողել է և անտիպ աշխատութիւններ, որոնցից նշանաւորն է Հայոց պատմութիւնը 4 հատոր:

Երեսփոխանական պաշտօններ էլ կատարել է երկու անգամ՝ 1871—1874 և Պօլսոյ Բերայի թաղի կողմից, իսկ 1882 թ. Վանի գաւառի։ Նա կատարել է նաև պետական պաշտօններ. կարճ ժամանակով եղել է Վանի կուսակալի օգնական, Ռէժիի քննիչ Այնթափում և այլն։ Վերջին 10—15 տարիները անգործ էր և չքաւոր դրութեան մէջ։

ՄԱՆՐ ԼՈՒՐԵՐ

Անցեալ մայիսին Պարսկաստանի Նոր-Ջուղայում տօնուէլ է քաղաքի Ս. Կատարինեան աղբ. սրբօրդաց դպրոցի 50-ամեայ յօբելեանը, որի առթիւ կազմուէլ է և մի նոր «Նոր-Ջուղայի հայոց կրթական-դրական ընկերութիւն», ընկերութեան նպատակն է՝ նպաստել Պարսկաստանի հայաբնակ գիւղերի լուսաւորութեան ներդրին։

Յոստոսի 13-ին Պօլիս է վերադարձել Երուսաղէմից սրբազան Իզմիրլեանը, որին Պօլսի հայ և օտար աղագրնակութիւնը մեծ և չաեանուած շքեղ ընդունելութիւն է ցոյց տուել թէ՛ ծովի և թէ՛ ցամաքի վրայ։ Ծովի վրայ նախկին պատրիարքին զիմաւորելու են ելէր մօտ 32 մեծ ու լիւրը նաւեր հաղարաւոր ժողովրդով և հաստատութիւնների, ընկերութիւնների բաղմաթիւ ներկայացուցիչներով, որոնք արտասանել են և ճառեր։ Դիմաւորել է նաև թուրք ղինաւորակ. նախարար Ալի Ռիզա վաշան։ Նոյն շքով հաւրցել են սրբազանին մինչև Դում-Կաբուի իւր օթեանը։

Ինչպէս յայտնի է խօսերան տարածուած է արդէն Ռուսաստանի մօտ քառասուն նահանգներում և յատկապէս Պետերբուրգում, ուր վարակուողներ թիւը օրեկան հարիւրի է հասնում։ Թագաւոր կայսրը իւր անձնական միջոցներէ 15,000 ռուբլի է նուիրել խօսերայի դէմ կռուելու համար։

Անպտեմբերի 18-ից Թիֆլիսի Կովկասադիտական դա-
սընթացքներում սկսել է դատախօսել Կովկասեան լեզուների
գիտակ Միլենսէնի համալսարանի ուսուցչապետ դոքտոր Ա.
Դիրըը, որ ունինդերներին պարզել է «Կովկասեան լեզուների
համեմատական նկարագիրը»:

Առաջիկայ նոյեմբեր ամսին Անդլեան պատրաստու-
թիւններ է տեսնում տօնելու իւր հանճարեղ զաւակներից
մէկի, «Դրախտ Կորուսեալի» հեղինակ Միլտանի ծննդեան երեք
հարիւր ամեակը:

Նորերս Թիֆլիսում վախճանուած տիկ. Շամխուրեանը իւր
թողած բոլոր դրամական և իրական դոյքը, որոնց տարեկան
եկամուտը կազմում է մօտ 15000 ռուբլի—կտակել է բարե-
գործական զանազան նպատակներէ, ինչպէս՝ հոգեկան հի-
ւանդներ խնամելու, զպրոցական թոշակներ յատկացնելու
և այլն:

—Թիֆլիսում ուսուցիչ Ար. Եղիգարեանը ձեռնարկել է
հայերէն մի նոր թերթ հրատարակելու «Միսֆ» անունով:

—Դերասաններ Արէլեանն ու Արմէնեանը կազմել են հայ
դերասանների մի խումբ, որ Բաքուի հայ. Կուլ. ընկերու-
թեան դրամական օժանդակութեամբ պէտք է մը շարք ներ-
կայարումներ տայ Կովկասում, Ռուսաստանի մայրաքաղաք-
ներում ու հայաշատ քաղաքներում, Տաճկահայաստանում և
Անդրկասպեան երկրում: Ռէպէրտուարը կազմուած է եւրո-
պական և հայկական պիէսներից:

«ԱՐԱՐԱՏ»Ի ՊԱՏՈՒԱՐԺԱՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Նորին Մեծութեան Կովկասի Փոխարքան, յունիսի
16-ից Բաքուի քաղաքապետի անուամբ տրուած դրու-
թեամբ, թոյլատրել է Բազուայ Հայոց Կուլտուրական
Միութեան ամենուրէք հանգանակութիւն բանալ, Հայկա-
կան անդրանիկ գրող Խաչատուր Աբովեանին յուշարձան
կանգնեցնելու Երևան քաղաքի հասարակական հրապա-
րակներից մէկում:

Յայտնելով Ձեզ այդ մասին և հաւաստի լինելով, որ Գուք համակրութեամբ կընդունէք Միութեան առաջարկը, յաւերժացնել Հայկական մեծ վիպագիր և հասարակական գործչի յիշատակը, խորհուրդս խոնարհաբար խնդրում է Ձեզ, բարի լինէք Ձեր պատուական լրագրի խմբագրատանը հանգանակութիւն բանալ—յօգուտ վերոյիշեալ յուշարձանի կառուցման. նոյնպէս և բարի լինէք յայտարարել ի գիտութիւն ընդհանուրի*:

Խորին յարգանքօք

Փոխ Նախագահ Գլխաւոր Խորհրդի բժ. Յ. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՅ

Ի տ. Քարտուղարի Ա.Լ. ԲԱՀԱԹՐԵԱՆՅ

Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Ժ Գ Ր Ք Ե Ր

1. Minas Berberian.—Kuvauksia Armenista,
2. Սարգիս Սահակեան Լալայեան.—Խնչ է հարկաւոր գիւղին, Մոսկուա, 1908. Գինն է 1 ռուբլի
3. Ա. Յազարեղի. Սերերական. կամ. 4 գործ թարգմ. Գ. Միւրաղեան. Թատրոնական Գրադարան № 1.
4. Մեռանդ վարդապետ լուսադր.—Կրօնի և կրօնի գիտութիւնը ըստ Տրեօլի. արտատպած «Արարատ» ամսագրէց. Վաղարշապատ, 1907
5. Մեռանդ վարդապետ Տէր Մինասեանց—Բաբելոն և Ս. Գիւրջ յաւելում Յիւդամէշի վէպը. Ս. Էջմիածին, 1908. Գինն է 15 կ. Բերբերեան գրադարան № 2
6. Հ. Աճառեան.—Ս. Մետրոպի և գրեթէ գիւտի պատմութեան աղբիւրներն ու անոնց քննութիւնը. Բաբել, 1907. Հրատ. «Բանասէր»-ի.
7. Տմբալի Խաչան (Կ. Կ. Մելիք Շահնաւարեանց) Զուռնա—Տմբալ. Գիւրջ Ա. և Բ. Վաղարշապատ, 1907 և 1907. Ա. և Բ. գրքերի Գինն է 1 ռ. 15 կ.

* Խմբագրութիւնս սիրով կընդունի այս նպատակի համար նուիրաբերութիւններ Բազումի Կուլտուրական Միութեան հասցնելու համար:

8. Կ. Կ. Մելիք Շահնագարեանց Տեղեկագիրը Ս. Էջմիածնի գիւղատնտեսական բաժնի. Վաղարշապատ, 1908
9. Հայկ Տէր Աստուածաբան. Ուրարտու և հայերի հայրենիքը. քարտէսով. Թիֆլիս. 1908. Խարազանի դրադարան № 2.
10. Հայկ Տ. Աստուածաբանց—Բառարան հայ կենսագրութեանց (հայագէտներով) 1441—1904. Ա. պրակ առաջին, 45 պատկերներով. Թիֆլիզ, 1904
11. Հայկ Տ. Աստուածաբանց.—Մեքայել Նալբանդեանց. Թիֆլիզ, 1908. «Խարազան»-ի դրադարան № 3.
12. Հովհան. Հեկտորի և Սքիլէսի կռիւը. Թարգմ. Յարութիւն Պետրոսեան. Արտատպած «Արարատ» ամսագրից. Վաղարշապատ, 1908
13. Սեփիան Բահանայ Պապայեան. Ջոյն Լուգանսկից. (Ակամայ պատասխան Հերթլեցեան-Կարագաշեան Հրայրին): Թիֆլիս, 1908
14. Դպրոցական Ձարեքներ և կեղծուած յիստատիզմեր (Շուշու Թեմ. դպր. 1906/7 ուս. տար. խառնակութիւններ շուրջը) Ա. Էջմիածին. 1908. գինն է 20 կ.
15. Համայնակ Արամեանց.—Թուրքիոյ ընդգիծագիր տարրերը. պրակ Ա. չրատ. Ռուսչուքի Հնչակ. մասնաճիւղի. 1908. գինն է 30 սանտ.
16. Այլով Եարձանեան (Սիամանթո)—Հայրդղիները. երրորդ շարք. Փարիզ, 1908. գինն է 25 կ. կամ 1 ֆրանք. /n
17. Գ. Վազարեան.—Դաբաղ կամ կճղակի և զնչի վարակիչ հիւանդութիւն. չրատ բժ. Ա. Բուդուղեան. СП. 1908. գինն է 10 կ.
18. Հաշիւ Ն. Նախիջևանի հայ ազգի աղքատաց Հոգաբարձութեան 1907 թ. գործունէութեան Ն. Նախիջևան 1908.
19. Տարեկան հաշիւ վրան 1903 ամի ազգային—կրօնական և կրթական հաստատութեանց Ն. Ջուղայի և գիւղօրէից Ն. Ջուղա. 1904.
20. Archimandrit Nerses Ter-Mikaëlian. Prof. Dr. F N. Finck u. Seine Kritik über «Das armenische Hymnarium v. Arch. N. T. Mikaëlian Etschmiadzin, 1908
21. Archag Tchobanuiian—Poèmes, préfaces de Pierre Quillard, Paris, MCMVIII.

Հ Ա Շ Ի Ի

Գէորգեան Հոգեւոր Ճեմարանի սաների պէտքերի համար եղած նուիրաբերութիւնների

1907 թ.	Մ Ո Ւ Տ Ք	ն.	կ.	1907-1908 թ.	Ե Լ Ք	ն.	կ.
Նոյեմբ.	7 Բժ. Մէլիք-Բեղլարեանից . . .	25	—	Նոյ.	Մայիս	Գնուած է՝	—
—	Պ. Գ. Չուբարեց	25	—	—	—	1) Երաժշտական պիտոյքներ և դորժերներ	200 28
8	Տիկ. Հրաչեանից	10	—	—	—	2) Նկարչական պարագաներ	12 15
—	Տիկ. Ադամեանից	100	—	—	—	3) Պատկերներ և գրքեր .	38 15
—	Պետրովսկ. ք. հայ հատարակ.	45	—	—	—	4) Թատր. բեմի պարագաներ	26 —
—	Պ. Շիւեանից	50	—	—	—	5) Սերմեր մարգերի համար	7 —
—	Բժ. Վարդապետեանից . . .	50	—	—	—	Տրուած է՝	—
—	Բժ. Զաքարեանից	50	—	—	—	6) Ը-րդ դատարանցուց Անի գնալու ճանապարհածախս	100 —
—	Պ. Դոլուխանեանից	100	—	—	—	7) Զբաւոր և հիւանդ աշա- կերաներին հայրենիք դնա- լու ճանապարհածախս .	111 —
—	Պ. Գր. Մովսիսեանից (Ախալցխ.)	5	—	—	—	Գումար	494 58
—	Պ. Ռ. Պալեանից (Կողզուլանցի)	5	—	—	—	Առ. 1 սեպտ. սա մ'նումէ	—
1908 թ	6 Հ. Կոմիտաս վր. համերգից .	153	20	—	—	ձեմարանի վարչութեան մօտ.	238 62
Մարտի	17 Պ. Պ. Կար. Ալաջալ. և Սոբուլեան.	15	—	—	—	—	—
Ապրիլ	—	733	20	—	—	—	—

Տեսուչ ձեմարանի ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

Յանութ. Բոլոր վաւերաթղթերը գանուած են ձեմարանի Գիւտնում:

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ
Օ Ր Ը Յ Ո Յ Ց

1909 թ.

ԳԻՆՆ Է 20 ԿՈՊԷԿ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ԱՍՈՐԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՒ ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱԶԱՅՆ

Ուսումնասիրեց
ԵՐՈՒԱՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆՅ

XII 335 էջ. Գինն է 1 ռ. 50 կ.

Դիմել էջմիածին ԵՐՈՒԱՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ.

Լ ո յ ո ս ե ս աւ պ ա ս կ եր ա զ ա ռ դ

ՀԻՆ ՈՒԽՏ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Աշխ. Սահակ ա. Բհ. Սահակեանց

Ը. տպագրութիւն, Թիֆլիս, 1908. գինն է 50 կ.

Հասցէն՝

- 1) Тифлисъ, Протоіерею С. Саакянцъ
2. Книжная торговля «Гуттенбергъ»
3. Магази́нъ Г. С. Міасникова, дворцовая.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

1908

Թուին

Կհրատարակուի պաշտօնական-կրօնական-եկեղեցական և մանկավարժական-գրական-քանասիրական բաժիններով:

Բացի մեր հին աշխատակիցներից այս տարուայ ընթացքում «Արարատ»-ի յառաջագիմութեան անմիջապէս կմասնակցեն Մ. Աթուրի կարող միաբաններն ու ճեմարանի ուսուցչական խումբը իւր ստուար մասով:

ԲԱԺՎՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է { Ռուսաստանում 4 ռ.
Արսաստանում 5 ռ.

Այն բաժանորդները, որոնք կարող են մեր թերթն անմիջապէս փոստից ստանալ, թող հաճին յայտնել իրենց հասցէները:

Մեր հասցէն՝ Св. Эчмиадзинъ, Типографическому Комитету.

Արատահմանի համար՝ Rédaction de la Revue „Ararat“.
Etchmiadzine (Caucase)